

Josep AMENGUAL I BATLE

PERVIVÈNCIA DE LES QUAESTIONES OROSII
ET RESPONSIONES AUGUSTINI FINIS A FINALS DEL SEGLE VIII

Les *Quaestiones Orosii et responsiones Augustini*¹ són una mena de tractat doctrinal de contingut bíblic i teològic prou divers, que no se caracteritza perquè exposi la seva temàtica d'una forma ordenada. Vora grups de temes homogenis, en trobam d'altres que són fora de lloc. Un primer bloc abasta temes trinitaris, possiblement com a ressò dels escrits antiarrians del s. IV, amb una certa aplicació a la situació doctrinal de la Hispània, característica de la primeria del s. V, en la qual és clara l'acusació de modalisme i sabel·lianisme que s'escampava contra els priscil·lians. Una segona secció planteja problemes sobre la creació i clou el tractat amb tres qüestions que devien respondre a una curiositat personal del compilador o a la seva situació eclesial. Una primera interrogació versa sobre les visions, i la va prendre de sant AGUSTÍ, una segona se pregunta sobre els gèneres d'apòstols i acaba amb una tercera pregunta, que li serveix per a establir una sumària criteriologia i destriar les qualitats principals que han d'ornar un bisbe.

En un treball anterior ja ens hem ocupat d'identificar les fonts d'aquest escrit. Els antics el consideraren obra de sant AGUSTÍ. Però ja els editors, malgrat li fessin lloc entre les obres d'aquest bisbe, el catalogaren entre les obres pseudoaugustinianes. En els temps moderns la dissort caigué sobre aquest recull, en la mateixa proporció que l'èxit l'havia acompanyat ja dins el mateix s. V, que és quan consideram que fou emmetxat.

Hem cregut que l'haver comprovat que les fonts a les quals va beure el qui va conjuntar el nostre recull de temes bíblics i teològics és un element que ens pot ajudar a establir-ne la datació i, no cal dir-ho, mitjançant la identificació de les línies teològiques que hi traspuen, podrem també descobrir indicis que ens ajudin a assenyalar la pàtria d'aquest recull. Gairebé tots els escrits que inspira-

1. L'edició més recent és la que se presenta amb el títol: *Dialogus Quaestionum LXV sub titulo Orosii percontantis et Augustini respondentis*, PL 40, 733-752.

El present treball és una continuació del que vàrem publicar en aquest anuari, *Les Quaestiones Orosii et responsiones Augustini, obra de Consenci?*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XXI (2002), 7-121, i ens hi referirem sovint i de forma abreujada, «*Quaestiones*», i número de pàgina, per tal de facilitar la consulta dels textos que no volem repetir. A les sigles i abreviacions que vàrem proposar a la p. 7, hi hem d'afegir la referent a una altra obra de sant Agustí, *c. S. Arrian. = Contra sermonem Arrianorum*. Per tal de no engreixar aquest text, hem prescindit de reproduir el de les *Quaestiones Orosii*. Donam la referència a l'edició de la *Patrologia latina* editada per MIGNÉ. De tota manera, qui tengui a l'abast l'article anterior, al qual ens referim, trobarà d'una manera còmoda el text que ens ocupa. Per això, solament en determinats casos donarem la indicació de la pàgina.

ren l'autor són de sant Agustí, n'hi ha alguns que són hispànics i llegim un petit resum provinent d'un text de sant Jeroni. Les fonts hispàniques pertanyen, probablement, a la darrera del s. IV. Si, per tant, no detectam contaminacions posteriors a l'any 430, de manera que no hi apareixen elements milanesos, romans, narbonesos, africans que no siguin de sant Agustí, hem de treure ja qualque conseqüència, tant en direcció del lloc de la seva composició, com en la de la seva datació.

Ja ens hem ocupat de tots aquests punts al treball publicat en aquest anuari. Per raons pràctiques vàrem excloure'n tota la part que se refereix a la pervivència de les *Quaestiones Orosii*, que publicam ara. En realitat se tracta d'una consideració del mateix problema, però plantejat des d'un angle divers. Quan vàrem exposar les fonts del tractat, haguérem d'establir un termini cronològic, que se va imposar per si mateix. Va ser la mort de sant Agustí, car no poguérem identificar cap vestigi d'autors posteriors.

Posats en aquesta recerca vàrem començar de veure com vers la meitat del s. V ja havíem d'abandonar la indagació per a trobar noves fonts, perquè de les dependències que havíem registrat, per referència a sant Agustí, en endavant, en els autors que comparàvem amb les *Quaestiones Orosii*, no hi trobàvem passatges que les poguessin inspirar, sinó que ens topàvem amb fórmules i fins i tot trossos sencers copiats o apropiats al recull pseudo-augustiniana. Així descobríem l'inici d'una teoria d'autors que recollien formulacions preses de les *Quaestiones Orosii*. Els autors que havia resumit el seu redactor, sobretot sant AGUSTÍ, i algunes fórmules trinitàries hispàniques, se feien presents en els escriptors posteriors i en els concilis de Toledo, conservant les característiques amb les quals l'autor anònim els havia incorporat al seu recull. Per això, des de mitjan segle V va resultar infecunda la pretensió de trobar noves fonts per a les *Quaestiones Orosii*, car per aquelles dates ja s'havien convertit en un escrit que inspirava els teòlegs i els concilis. Amb aquesta comprovació, se capgiraven els plantejaments dels historiadors moderns que més atenció havien acordat a aquest tractat, car suposaven que hom l'havia conjuminat a una època molt més avançada.

Aquests investigadors havien suposat que l'època carolina avançada seria el moment en el qual hom hauria compost les *Quaestiones Orosii*. Però, ben al revés, seran aquests decennis els que aquí ens posarem com a fita cronològica extrema en resseguir els influxos d'aquest tractat. Aquest terme el fixam vers el final del s. VIII, malgrat que alguns autors citats morissin en els primers anys del segle següent; però l'obra seva que ens ha pertocat escorcollar és del s. VIII.

Amb el que acabam d'indicar volem deixar ben clars els nostres objectius, que no munten més alt que saltar les murades amb les quals els investigadors han encerclat aquest escrit. No pretenem dir la darrera paraula en cap aspecte del nostre treball. Ens bastarà haver replantejat la datació i l'origen d'aquest conjunt d'interrogacions, suposadament adreçades a sant Agustí. Aquesta revisió no ens permet retornar la historicitat a un suposat diàleg amb el bisbe d'Hipona; però sí que haurem de comptar amb la proximitat cronològica de la composició d'aquella suposada entrevista amb ell, i fins i tot apuntam cap a un

deixeble seu hispà, de qualque manera vinculat amb Orosi, i, qui sap, si no confabulat amb ell. Aquest deixeble, com direm més endavant, podria ser Consenci. Però, ara per ara, no podríem aventurar res més que una hipòtesi fonamentada, sense que tinguem base suficient per a poder-la convertir en tesi.

D'altra banda, no pretenem exhaurir la història de les repercussions que tingué el nostre tractat. Si la nostra pretensió fos la de registrar totes les incidències de les *Quaestiones Orosii* en els teòlegs medievals hauríem de pensar en bastir una obra voluminosa. L'opció de compondre un article, tot i que va sortint més extens d'allò que besllumàvem, ja és una declaració que per avui renunciem a la història general de les *Quaestiones Orosii*. Si diem en positiu el que pretenem, assenyalarem que volem concentrar-nos en un nombre estret de referències, que ens permetin apropar-nos a la datació del tractat i als seus orígens i radi de difusió, que pugui detectar-nos-ne el lloc dins la història del pensament teològic medieval, i que ens ajudi a atansar-nos als que foren els modes de transmissió de certes fórmules trinitàries i a unes determinades postures sobre l'explicació de la creació, tan prop com ens sigui donat.

Per mostrar quina fou l'autoritat de les *Quaestiones Orosii*, encara que ja quedin fora del període que ens hem proposat investigar, volem aprofitar unes citacions ben expresses i prou significatives. Una és del s. IX i l'altra d'entrat el s. XIII. Se tracta, en primer lloc, del benedictí RATRAMNE DE CORBEI (+878) el qual, als seus *Contra graecorum opposita*, recull la Q. 2:

«CAPUT II². Auctoritate Augustini haeretici confutantur.

«Augustinus episcopus Hipponensis, egregius doctor, et catholicae fidei propug-nator eximius, in libro *Quaestionum*, quem ad Orosium presbyterum scribit, inter caetera de Spiritu sancto sic ait (quaest. 2): "Spiritus sanctum neque ingenitum, neque genitum fides certa declarat. Quia si dixerimus ingenitum, duos patres affirmare videbimur; sin autem genitum, duos Filios credere culpabimur: sed quod fides certa tenet, nec ingenitus, nec genitus, sed ab utrisque procedens, id est et a Patre et a Filio". Et ut haec testimoniis approbem, ipsum Dominum nostrum Jesum Christum discipulos suos audi docentem: "Cum autem, inquit, venerit Paraclitus, quem ego vobis mittam a Patre Spiritum veritatis, qui a Patre procedit, ille testimonium perhibebit de me" (Joan. XV, 26). Et rursum ipse Dominus noster Jesus Christus post resurrectionem suam, ut ostenderet a se procedere Spiritum sanctum, sicut a Patre, insufflans in discipulos ait: "Accipite Spiritum sanctum" (Joan. XX, 22). Unus ergo Spiritus est Patris et Filii, unus amborum Spiritus. Igitur quod Patris sit Spiritus, ipse Dominus et Salvator noster discipulis suis ait: "Non enim vos estis qui loquimini, sed Spiritus Patris vestri qui loquitur in vobis" (Matth. X, 20). Et quod idem et Filii sit Spiritus, Paulus apostolus testis est: "Si quis autem, inquit, Spiritum Christi non habet, hic non est ejus" (Rom. VIII, 9).»

Si al segle XIII RATRAMNE introdueix el terme *Quaestiones*, per designar el nostre recull, malgrat que els títols assignats ja s'haguessin multiplicat, com

2. PL 121, 273B-274A.

vàrem mostrar,³ sant TOMÀS D'AQUINO sòbriament parla del *Librum ad Orosium*, com si fos una obra de sant AGUSTÍ, a diverses qüestions de la *Summa Theologiae*. Per bona sort, veurem que li interessaren tant la primera part, de contingut trinitari, com l'altra gran secció, en la qual l'autor se va entretenir a dilucidar punts que considerava obscurs en la creació.

Quant al primer punt, observam que se tracta de la Q. 7, d'arrels possiblement hispàniques, segons que llegim a sant GREGORI D'IL·LÍBERIS i en el *Sermo Ariani cuiusdam*, contestat per sant AGUSTÍ.⁴ El tema versa sobre si la generació del Fill va ser una acte voluntari o necessari. L'aborda sant Tomàs a la

Summa Theologiae, I, q. 41, art. 2⁵:
«Utrum actus notionales sint voluntarii».

Addueix com a dificultat que allò que no és voluntari és necessari. Més tard, a *Ad quintum*, resoldrà la dificultat. Nosaltres no entram en la disquisició, ans només recollim el fragment, que conté una doble citació de la Q. 7:

«5. Praeterea, quod non est voluntarium, est necessarium. Si igitur Pater non genuit Filium voluntate, videtur sequi quod necessitate genuerit. Quod est contra Augustinum, in libro *Ad Orosium*.

«Sed contra est quod Augustinus dicit, in eodem libro, quod «neque voluntate genuit Pater Filium, neque necessitate».

Se tracta d'una qüestió que també s'havia plantejat el bisbe Feliu d'Urgell, com veurem, i que Agobard va considerar supèrflua.⁶

Més endavant, sant Tomàs se pregunta si els dies de la creació són un de sol. En aquest cas, el passatge de la *Summa theologiae*, I, q. 74, art. 2, col·loca la nostra obra en la resposta, amb l'observació que sant AGUSTÍ dissenteix de la solució que vol donar el doctor dominic, car ell afirma que els dies varen ser més. De fet, TOMÀS D'AQUINO recull uns textos de sant AGUSTÍ, entre els quals compta el de les *Quaestiones Orosii*, 26⁷. Efectivament, en els llocs citats pel doctor d'Aquino, hi ha una explicació al·legòrica del text. Però en d'altres passatges els escrits respecten la multiplicitat dels dies de la creació. Escriu així sant Tomàs, *Summa Theologiae*, I, q. 74, art. 2:

«Respondeo dicendum quod in hac quaestione Augustinus ab aliis expositoribus dissentit. Augustinus enim vult, *Super Gen. Ad litt.*⁸, et *De civ. Dei*,⁹ et *Ad Orosium*,¹⁰ quod omnes qui dicuntur septem dies, sint unus dies septemplex rebus praesentatus.»

3. *Quaestiones*, 119-121.

4. *Ibid.*, 39. Referències al sermó, vegeu-les a la CPL, n.º. 701. El text, a PL 42, 677-684.

5. Prenem el text de l'edició molt corrent, Sancti THOMAE AQUINATIS, *Summa Theologiae*, Cura fratrum eiusdem Ordinis, I, *Prima pars*, (BAC 77) Madrid 1971.

6. Vegeu, més endavant, p. 55-56.

7. Vegeu-lo a *Quaestiones*, 63-66.

8. IV, 26. 33, V, 3, 23, PL 34, 314. 318 i 323. 328.

9. Núm. 9, PL 41, 324.

10. Q. 26, PL 40, 751.

Encara topam una altra avinentesa, en la qual el gran doctor va recórrer al nostre pseudoaugustinà. Pretenia confirmar la seva tesi segons la qual el pecat del primer home va ser ocasionat per la supèrbia. Vegem com ho inclou a la *Summa Theologiae*, II,II, q. 163, a.1, ad secundum:

«[...] Primum autem quod inordinate voluit fuit propria excellentia. Et ideo inobedientia in eo causata fuit ex superbia. Et hoc est quod Augustinus dicit, *ad Orosium*,¹¹ quod “homo elatus superbia, suasioni serpentis obediens, praeceptis Dei contempsit”.»

És la mateixa explicació sobre el pecat dels àngels, que donarà més endavant l'autor de les *Quaestiones Orosii*, 25.¹²

Perquè seria fora lloc, ometem deliberadament molts altres passatges que tenen una òbvia semblança amb les *Quaestiones Orosii*. De fet són punts que arribaren a pertànyer a la doctrina comuna de l'Església. Amb tot ens correspon encara inventariar dos passatges més de la *Summa Theologiae*. El primer serveix per a exposar com hi ha una manera correcta d'explicar que el cos de Crist era celestial i, ensems, terrenal. Per una banda, la natura divina començà a existir a la terra ,secundum naturam assumptam' i per l'altra, perquè aquest cos fou concebut per la força de l'Esperit Sant; i segueix el text de *Summa Theologiae*, III, q. 5, a. 2, ad primum:

«Unde Augustinus dicit, *Ad Orosium*, exponens auctoritatem inductam (1 Cor. 15,47): “Caelestem dico Christum, quia non ex humano conceptus est semine”.¹³»

També en explicar com era possible la manifestació del cos del Ressuscitat, hi torna a haver un recurs a la nostra obra. Sabem que l'ambient en el qual sorgiren les *Quaestiones Orosii* propiciava aquest problema. La dificultat a la qual vol respondre sant TOMÀS prové del fet que la ,claritas' seria la principal qualitat de la glorificació; però, segons els evangelis, el cos del Crist no va irradiar com semblaria. Aquí entra la nostra obra en la *Summa Theologiae*, III, q. 55, a. 6:

«Ad quartum dicendum quod, sicut Augustinus dicit, *Ad Orosium*, “Clarificata carne Dominus resurrexit: sed noluit in ea clarificatione discipulis suis apparere, quia non possent oculis suis talem claritatem perspicere. Si enim, antequam moreretur pro nobis et resurgeret, quando transfiguratus est in monte, discipuli sui eum videre non potuerunt;¹⁴ quanto magis, clarificata carne Domini, eam videre non potuerunt!”¹⁵».

No entrem en més possibles referències, en aquests autors o en d'altres. Ens basti assegurar que l'autoritat que hom reconeixia al nostre tractat no era secundària, i que alguns dels passatges que conservà sant TOMÀS pertanyen a punts forts de la doctrina catòlica tradicional. Haver-ho oblidat ha desenfocat molts estudis. Una de les nostres pretensions consisteix a no deixar perdre elements necessaris per a la història de la cultura antiga i medieval.

11. *Quaestiones Orosii*, 4; PL 40, 736.

12. *Ibid.*, 62; PL 40, 741.

13. *Quaestiones Orosii*, 4; PL 40, 736. Vegeu *Quaestiones*, 33.

14. Sant Tomàs aquí omet: «sed prae timore in terram ceciderunt».

15. *Quaestiones Orosii*, 14; PL 40, 738. Vegeu *Quaestiones*, 46.

Després de mostrar com aquesta obra va fruir de molta autoritat, passarem revista a una seqüència d'autors i d'instàncies conciliars, que transmeteren algunes de les qüestions conjuntades en la primera meitat del s. V.

I. SANT EUQUERI, BISBE DE LIÓ (+ 450):
'INSTRUCTIONUM AD SALONIUM LIBRI DUO'

Voldríem començar aixecant una sospita. Dins la mateixa primera meitat del s. V hi ha un escrit que mereix la nostra atenció. Ens referim al llibre I de les *Instructionum ad Salonium libri duo*,¹⁶ de sant EUQUERI DE LIÓ. El llibre II no ens interessa, per ara. El que d'immediat crida l'atenció és que una obra dialogada, destinada a desfer les dificultats sobre l'Antic Testament, s'obri amb una qüestió tan neotestamentària, com és la relativa a l'essència de la Trinitat. Vegeu com se presenta a l'edició que hem citat: «Caput primum. *De Quaestionibus difficilioribus Veteris Testamenti*. In Genesi. Interrogatio. Quibus Scripturarum testimoniis Trinitas approbatur».¹⁷ Després de respondre amb certa amplitud, segueix la segona interrogació entorn el significat d'allò que llegim sobre l'Esperit de Déu que sobrevolava les aigües; i ve llavors l'interrogant sobre si Déu va crear les aigües, etc.

La primera qüestió, amb la corresponent resposta de les *Instructiones* d'Euqueri, ens recorda molt de prop la primera pregunta de les *Quaestiones Orosii*, amb l'adequada solució, seguida de la Q. 2¹⁸. Aquesta correspondència ja fou apuntada per KÜNSTLE¹⁹ i recollida, sense aturar-s'hi gens, per MADOZ²⁰. Hom podrà confrontar ambdues parts de la interrogació primera, que solament per motius expositius trencam en aquest treball:

Q. 1²¹ = «*Ad Salonium*, I²²: [Prima] Interrogatio: Quibus Scripturarum testimoniis Trinitas approbatur?

«Responsio. Multifariam et multis id quidem significationibus per omnia fere sacra volumina declaratum manifestatumque diffunditur; sed nos breviter hoc in ipso statim divinarum Scripturarum demonstramus exordio. "In principio, inquit, fecit Deus coelum et terram". Et infra: "Et spiritus Dei ferebatur super aquas" (Gen. I, 2). "In principio, hoc est, in Filio, quia per Filium fecit Deus Pater coelum et terram". Cui et illud a Patre dicitur: "Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram"

16. PL 50, 773-812.

17. PL 40, 773.

18. PL 40, 733-734.

19. Karl KÜNSTLE, *Eine Bibliothek der Symbole und Theologischer Tractate zu Bekämpfung des Priscillianismus und westgotischen Arianismus aus dem VI. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Geschichte der theologischen Litteratur in Spanien*, Mainz, Franz Kircheim Verlag 1900, 83, amb la nota 151.

20. José MADOZ, *Le Symbole du XIe Concile de Tolède. Ses sources, sa date, sa valeur* (Specilegium Sacrum Lovaniense. Études et Documents, fasc. 19) Louvain 1938, 165.

21. PL 40, 733-734. Vegeu *Quaestiones*, 24.

22. PL 50, 773D.

(Gen. I, 26). Omnia enim per Filium operatus est: “Quia omnia per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est nihil” (Joan. I, 3)».

Les expressions sobre la precisa procedència del Fill són d'encuny hispànic. Ja BAQUIARI, *Libellus de fide*, V,²³ les va recollir i les repetiren tres de les conegudes formulacions de la fe, la *Fides romanorum*, 3,²⁴ *Fides catholica*, 3,²⁵ i la *Fides Sancti Hieronymi*, 3.²⁶ Els inicis del s. V ens menen per altres instàncies, com les del I Concili de Toledo, a la *Regula Fidei*²⁷ i, qualche decenni més tard, se'n feia ressò CONENCI, laic, probablement de la Tarraconense, resident a Menorca, *ep.* 119, 1,²⁸. També té expressions semblants un luciferià hispànic desconegut del s. IV, *trin.*, Liber X²⁹. Observem que les *Quaestiones Orosii*, Q. 1, al final del fragment que hem citat suara, del manament que llegim a *Mt* xxviii, 29, de batejar també en el nom de l'Esperit Sant, n'extreu una prova escripturística per afirmar-ne la seva divinitat. El mateix observam seguidament, en un context quasi immediat:

Q. 2³⁰ = «*Ad Salonium*, I³¹: Ferebatur autem super aquas spiritus Dei (Gen. I, 2), utique sanctus. Ecce habes et Deum Patrem, et Filium, et Spiritum sanctum. Item aliud: “Verbo Domini coeli firmati sunt, et spiritu oris ejus omnis virtus eorum” (Psal. XXXII, 6). Ecce Deum, et verbum quod est Filius, et Spiritum ejus sanctum. Item in Evangelio: “Ite, baptizate omnes gentes, in nomine Patris, Filii et Spiritus sancti” (Matth. XXVIII, 29). “Sed Pater ingenuus, Filius genitus, Spiritus sanctus nec genitus nec ingenuus. Ne si ingenuum dixerimus, duos Patres dicere videamur; et si genitum, duos filios: sed potius qui ex Patre et Filio procedat”, velut quaedam Patris Filiique concordia. Neque apud nos potest sine Spiritu sancto justa esse concordia. Idem Spiritus et charitas et donum Dei dicitur. Idem et divisor est gratiarum (I Cor. XII, 4). Ergo Pater ex quo omnia, Filius per quem omnia, Spiritus sanctus in quo omnia; sicut et Apostolus dicit: Quoniam ex ipso et per ipsum et in ipso sunt omnia, ipsi gloria in saecula saeculorum (Rom. XI, 36).»

Voldríem parar esment en la seqüència interna d'ambdós textos, que arranca d'una concepció trinitària de la creació, segons la qual a cada Persona li corres-

23. José MADDOZ, *Una nueva redacción del “Libellus de fide” de Baquiario*, dins «Revista española de Teología», I (1940-1941) 457-488; el text, 467-PL 20, 1026A-1028A.

24. GREGORIO DE ELVIRA, *La fe*. Introducció, traducció i notes de Joaquín PASCUAL TORRÓ. Texto latino y aparato crítico de Manlio SIMONETTI (Fuentes Patrísticas, 11) Madrid, Editorial Ciudad Nueva 1998, 156. CCL 49, 267. Vegeu aquests textos a *Quaestiones*, 25.

25. GREGORIO DE ELVIRA, *La fe* (cf. nota precedent) 168. CCL, 49, 271, amb algunes variants, que no ens afecten gaire.

26. GREGORIO DE ELVIRA, *La fe*, (vegeu notes anteriors) 180. CCL, 49, 275.

27. *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, (ed. J. VIVES - T. MARÍN MARTÍNEZ - G. MARTÍNEZ DÍEZ) (España Cristiana. Textos 1) Madrid-Barcelona, CSIC 1963, 26.

28. (GOLDBACHER, CSEL 34/2, Viena 1888, 699). Vegeu, Josep AMENGUAL I BATLE, *Orígens del Cristianisme a les Balears i el seu desenvolupament fins a l'època musulmana*, II, (Els Treballs i els Dies 37) Mallorca, Editorial Moll 1992, 68-69.

29. PL 62, 292-293.

30. PL 40, 734-735. Vegeu *Quaestiones*, 27-28.

31. PL 50, 774-775.

pon una acció, fins que acaba en l'afirmació trinitària unitària baptismal de *Mt*, xxviii, 19. Així, se'ns fa observar que en el principi Déu [Pare] creà totes les coses (*Gn* 1, 1). Les creà no tant en un principi cronològic, que no existia, sinó en el Principi trinitari que és el Fill, segons *Jn* 1, 3: En el Verb totes les coses foren creades. EUQUERI omet un text molt comú en aquest context, citat em les *Quaestiones Orosii*, *Jn* viii, 25, que en la versió utilitzada per sant AGUSTÍ i per molts altres, diu: «Principium qui loquor tecum», referit a Jesús. Seguidament entra la Tercera Persona de la Trinitat, com llegim en aquesta obra, però la designació com a Tercera Persona no la trobam a les *Instructiones*. Els dos textos veuen l'Esperit Sant present a *Gn* 1, 2, com el que sobrevolava les aigües primordials. La síntesi, apareix a *Mt* xxviii, 19, com hem dit.

Les *Instructiones* inclouen l'explicació de la procedència de l'Esperit, que segueix els esquemes hispànics, quan escriu que no és ni ingènit ni engendrat, com exposen ambdós escrits. Algunes expressions són força acostades a la Q. 2.

La immediata qüestió sobre l'Esperit tot sobrevolant les aigües primordials pot tenir un llunyà paral·lel a la Q. 22³², però la resposta solament en un sentit molt general se li acosta. L'ascendència hispànica del passatge ens sembla més que probable.

Deixant altres coincidències, provinents més del text bíblic que del seu tractament, consideram bastant aproximats dos passatges que versen sobre l'origen del mal, amb reflexions d'encuny augustiniana:

Q. 16³³ = «*Ad Salonium*, Int³⁴. Cum omnia bona Deus fecerit, nihilque non ab illo factum sit, unde malum? Resp. De privatione boni, dum id quod in bonum auctor bonus protulit, in malum a male utentibus depravatur. In ipsa autem creaturae substantia nihil est quod recte appellari malum possit.»

Que ambdós autors apel·lin a la presència del mal sota l'angle de la privació del bé, suposa compartir un mateix bagatge filosòfic, per més que no els sigui exclusiu. De fet, tret d'una reflexió semblant, a l'AMBROSIÀSTER, *In epistolam ad Romanos*³⁵, «*Quomodo inhabitat in carne peccatum, cum non sit substantia, sed praevaricatio boni?*», és a partir de sant AGUSTÍ que la patristica llatina defineix el mal d'aquesta manera. Ja n'hem parlat a un altre indret³⁷.

Pel que hem recollit, pensam que no hem d'excloure la possibilitat que EUQUERI pogués servir-se de les *Quaestiones Orosii*. En realitat sorprèn un tractament de la qüestió trinitària en l'obertura de les *Instructiones*, que s'ocupen de l'Antic i Nou Testament, i que el discurs sigui tan proper. Les altres aproxima-

32. PL 40, 740. Vegeu *Quaestiones*, 58.

33. PL 40, 738. Vegeu *Quaestiones*, 49.

34. PL 50, 776A.

35. PL 17, 112D-113A.

36. PL 17, 113A.

37. Cf. 61-62.

cions són menys paleses, si prescindim de la manera segons la qual ambdós escrits tracten el problema de l'origen del mal.

Que no existeixin més semblances amb EUQUERI és senzill d'explicar. Cada autor desenvolupa un temari prou diferent. Però, quan se comparteix la temàtica, certes ressonàncies de les *Quaestiones Orosii* són perceptibles en les *Instructiones*.

Per això, pensam que no és fora de lloc que apuntem vers la hipòtesi que el bisbe de Lió conegués les *Quaestiones Orosii*. Des d'aquest punt de vista, podríem comprovar que al món dels illots poblats pels monjos, al Migjorn de la Narbonense, hom hauria pogut servir-se de la nostra obra abans de l'any 450.

II. ELS 'EXCERPTA' DE SANT VICENÇ DE LERINS (CA. 434-440)³⁸

Si en el cas de les *Instructiones* d'EUQUERI DE LIÓ ens sembla que és difícil dubtar de la semblança en l'organització de certs materials i del manlleu que ell fa d'algunes expressions de les *Quaestiones Orosii*, en el cas de VICENÇ DE LERINS, que pertany al mateix ambient del bisbe de Lió, les similituds se repeteixen, encara que la claredat de la dependència s'hagi de presentar solament com a hipotètica. Però no per això volem renunciar a assenyalar-la, car creiem que així l'ambientació teològica que mancomunava les terres de la riba de la Mediterrània occidental (l'Àfrica, la Baleàrica, la Tarraconense i la Narbonense), se mostra més clara.

És ben cert que els *Excerpta* se prengueren de les obres de sant AGUSTÍ³⁹. L'autor ho proclama i les evidències textuais ens obliguen a prescindir de tota justificació. Allò que nosaltres pretenem aquí és mostrar com, en alguns passatges, VICENÇ DE LERINS va aproximar-se, si no és que les va seguir, a les *Quaestiones Orosii*.

Sens pretendre forçar conclusions excessives, començaríem establint un cert paral·lel entre els deu títols que proposa Vicenç i els primers problemes que plantegen les *Quaestiones Orosii*. Però abans hem de reconèixer que la temàtica d'aquesta obra va respondre a la lliure elecció del seu autor, mentre que els *Excerpta* pretenen una refutació ben clara de Nestori, que hauria proposat acceptar dos Cristos i una quaternitat. Són problemes que les *Quaestiones Orosii* havien resolt, però l'adversari no era tan tipificat com el que tenia Vicenç de Lerins. Així llegim a la Q. 5⁴⁰:

«Video te, dum de uno Filio Dei inquirereres, duos introducere voluisses, ut dicas Filium Dei, et filium hominis.

38. JOSÉ MADDOZ, *Excerpta Vincentii Lirinensis, según el códice de Ripoll, n. 151 con un estudio crítico introductorio*, (Estudios Onienses. Serie I. Vol. I.) Madrid, Editorial Fax 1947, 27.

39. *Ibid.*, pròleg, 101 i colofó, 132.

40. PL 40, 736. Vegeu *Quaestiones*, 34.

«Resp. Non sunt duo filii, sed unus. Quia ille qui erat Dei Filius, factus est filius hominis in unitate personae. Quia sicut anima et caro unus est homo, ita Verbum et homo unus est Christus. Duas substantias accipimus in uno Filio Dei, unam deitatis, alteram humanitatis, non duas personas. Igitur, si dixerimus duas esse personas, introducemus duos filios; et jam non erit Trinitas, sed quaternitas.»

La formulació de sant Vicenç al pròleg dels *Excerpta*⁴¹, és:

«Qui Nestorius, profane nouitatis adsertor, unum Deum et saluatorem nostrum Iesum Christum, scelerata et impia dissensione, in duos christos diuidere conatus est. Iam quasi ut consequenter et necessario, abnegata Trinitatis fide, quaternitatem nobis colendam...».

Si partim de la diversitat d'objectius, podem copsar millor com en l'ordre dels temes d'un i altre autor hi ha moltes convergències, mentre les divergències són una exigència imposada per l'objectiu precís que s'havia establert el monjo de Lerins.

Per tal d'aclarir quines són les semblances temàtiques, hem organitzat un petit quadre, a partir dels primers temes que ens presenten les *Quaestiones Orosii* i els *Excerpta*. A la columna esquerre resumim l'objectiu de cada qüestió de les *Quaestiones Orosii*, i a l'altra hi donam la síntesi del que pretenia l'autor dels *Excerpta*. Ens limitam als sis primers títols, car els altres, clarament antinestorians, responen a una temàtica desconeguda de qui va compondre les *Quaestiones Orosii*. En certa manera, els títols 7 i 8⁴² troben un punt d'arrancada a la Q. 1, el 9 té alguna correspondència amb la Q. 4, mentre a la Q. 5 hi hauria algun punt de convergència amb el darrer títol. Ara bé, ens basti observar una certa proximitat en els sis primers números, amb l'excepció del segon, perquè també és antinestorià.

1.- Mostrar el fonament bíblic de la Trinitat.	1.- La unitat substancial inseparable de la Trinitat.
2.- La divinitat de l'Esperit	2.- La unitat del Fill, en dues natures.
3.- La unitat consubstancial, ομοούσιον en la Trinitat	3.- La unitat consubstancial de Crist, ομοούσιον, Deo Patri et ομοούσιον matri.
4.- El Verb es va fer carn, <i>non in carnem mutatum</i>	4.- Crist <i>non se diuinitas conuertit in carnem, sed potius carnem adsumpsit</i>
5.- No hi ha dos Fills. Dues substàncies en l'únic Fill, i la divinitat atorga la immortalitat a la humanitat.	5.- No hi ha confusió en l'únic Crist, impassible en la Substància del Verb, que ha assumit la humanitat.
6.- Des de la unitat de la persona del Fill és possible que tota la Trinitat sigui l'autora de l'Encarnació, encara que solament la persona del Fill assumís la humanitat.	6.- Gràcies a la unitat de la persona del Crist, li podem atribuir allò que li pertany en quant Déu i allò que li és propi en quant home.

41. Vegeu un bocí del pròleg en MADDOZ, *Excerpta*, 101, líns. 18-22. A 132 conclou de manera semblant el seu treball.

42. Una certa explicació del capítol, cf. *Ibid.*, 123, líns. 20-23.

Advertim que el desenvolupament del primer capítol acaba amb una citació quasi literal de sant AGUSTÍ, *trin.*, I, 7, 14⁴³, en la qual se manifesta que ja els antics coneixien el recurs a les Escriptures per mostrar la unitat i la igualtat en la Trinitat. Precisament amb la petició de proves bíbliques comença la Q. 1, de les *Quaestiones Orosii*⁴⁴.

Atès que la inspiració de sant VICENÇ DE LERINS i la de l'autor de les *Quaestiones Orosii* se troba explícitament en sant AGUSTÍ, les semblances en els seus escrits són moltes, la qual cosa els fa obres de la seva època, encara que dins ambients immediats força diversos. Amb tot, voldria cridar l'atenció sobre qualque altre punt, que me sembla més acostat a les *Quaestiones Orosii*. El llegim cap al final de l'exposició del títol V, a un comentari que fa, mentre trenca un text de sant Agustí, *trin.*, IV, 21, 31⁴⁵:

«Adsumpsit enim carnem, non se conuertit in carnem: qua facta, ita Dei Verbum dicitur factum.»⁴⁶

En les *Quaestiones Orosii*, 4, podem llegir:

«Assumpsit enim carnem, non se convertit in carnem. Carnem istam a parte totum hominem intelligimus.»⁴⁷

Podríem afegir d'altres convergències, com per exemple l'aplicació del *Sm* CIX, 5, a l'engendrament del Fill; però Vicenç cita expressament un dels textos de sant AGUSTÍ, *Contra Maximinum arianorum episcopum*, I, 7,⁴⁸ que, al seu torn, podria haver-se inspirat en textos antiarrians d'origen hispànic⁴⁹.

Quan desenvolupa el títol IX, en el qual vol provar que Maria no és solament mare de Crist, sinó també mare de Déu⁵⁰, Vicenç hi encasta uns fragments de l'*ep.* 205, 1, 2, 4; 2, 9-10⁵¹. Se tracta d'una digressió, en un lloc inesperat, que en part complementa el panorama ambiental de la difusió dels escrits augustinians. Per què l'autor va haver d'introduir aquests fragments sobre el cos del ressuscitat⁵², quan allò que l'ocupava era un problema de l'encarnació del Verb? I, per què, havent-hi altres llocs augustinians, que comenten *Lc* XXIV, 39, precisament Vicenç tingué tan a mà la carta de sant AGUSTÍ al seu corresponsal de Menorca? Hi pot haver una relació entre Consenci i les *Quaestiones Orosii*. No ens

43. CCL 50, 44-PL 42, 828.

44. PL 40, 733-734.

45. CCL 50, 203-204-PL 42, 910.

46. MADDOZ, *Excerpta*, 115, líns. 7-8.

47. PL 40, 736.

48. PL 42, 749-750. Vegeu MADDOZ, *Excerpta*, 121, per al text i 48, per la forma d'introduir-lo.

49. Cf. *Quaestiones*, 25.

50. Cf. MADDOZ, *Excerpta*, 103, per a l'enunciat del títol.

51. CSEL 57, 324, 325, 326, 330, 331-332. Caldrà verificar d'on provenen les divergències textuais dels extrems de VICENÇ DE LERINS, amb els de l'edició que esmentam, així com amb les que hi pugui haver amb els *Excerpta* d'EUGIPI, que tot just citam, i que també reproduïxen abundantament aquesta i l'altra lletra, la 120, adreçada per sant AGUSTÍ a CONSENCI.

52. Cf., MADDOZ, *Excerpta*, 128-130.

repetirem recordant que la zona continental i marina no gaire llunyana de Lerins era trescada per terra i per mar des de Menorca.⁵³ Retornarem amb preguntes semblants, quan ens ocupem del recull d'Eugipi.

II. EL SÍMBOL 'QUICUMQUE' [CA. 450-500]⁵⁴

Volem evitar de tota manera immiscir-nos en l'estudi sobre l'autoria d'aquesta tan coneguda fórmula de fe. El nom de sant VICENÇ DE LERINS ha ressonat alguna vegada en els estudis que s'han ocupat de l'origen de la mateixa. Nosaltres no apuntam a continuar propostes en aquest sentit, sinó que solament gosam cridar l'atenció sobre qualche expressió de les *Quaestiones Orosii*, Q. 1, vers al final⁵⁵, on llegim:

«Personas distinguimus, non deitatem separamus.»

El símbol *Quicumque*, [4] afirma:

«Neque confundentes personas, neque substantiam separantes.»

De fet, consideram que aquesta expressió és molt prop de la que triaren en el IV Concili de Toledo⁵⁶.

Més endavant [37] hi torna a haver una certa semblança:

«Nam sicut anima rationabilis et caro unus est homo»⁵⁷.

Mentre a les *Quaestiones Orosii*, Q. 4⁵⁸, trobam escrit:

«Carnem istam a parte totum hominem intelligimus, id est carnem et animam rationalem.»

Ens basti haver assenyalat que el símbol recollia unes fórmules força compartides a la primera part del s. V i a Hispània. Advertim que A. E. Burn no va apuntar les seves observacions sobre les dues clàusules que hem adduït. Altra-ment hagués pogut veure que l'ambient antipriscil·lià podria tenir més a veure amb la confessió de fe *Quicumque*⁵⁹ d'allò que hom suposa.

53. Vegeu Josep AMENGUAL I BATLE, *Orígens del Cristianisme a les Balears i el seu desenvolupament fins a l'època musulmana*, I, (Els Treballs i els Dies 36) Mallorca, Editorial Moll 1991, 249-255.

54. Prenem el text de C. H. TURNER, *A critical Text of the Quicumque vult*, dins «The Journal of Theological Studies», 11 (1910), 407-411, en concret 407. L'*Enchiridion symbolorum definitio-num et declarationum de rebus fidei et morum*, ed. Henricus DENZINGER-Adolfus SCHÖNMETZER, Barcinone-Friburgi Brisgoviae-Romae-Neo-Eboraci 1965, n.º. 75, pot ser més assequible.

55. PL 40, 734.

56. *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, 187. Vegeu #36.

57. TURNER, *A critical...* (cf. nota 54), 410. Vegeu 404.

58. PL 40, 734.

59. A. E. BURN, *The Authorship of the Quicumque vult*, dins «The Journal of Theological Studies», 26 (1925-1926), 19-28. Vegeu, especialment, 27-28.

IV. ELS ‚EXCERPTA EX OPERIBUS S. AUGUSTINI’⁶⁰ D’EUGIPI, (CA. 533)⁶¹

Ja hem observat que KÜNSTLE i MADDOZ esmenten, molt de passada, una possible dependència de les *Sententiae*, de les quals seguidament parlarem, en l’obra de l’abat EUGIPI. Ara bé, nosaltres podem apuntar que tota una colla d’índicis ens menen a detectar símptomes de contaminació amb el món hispànic en la selecció de textos augustinians, realitzada per EUGIPI. Possiblement encara no hem pogut reconstruir el món ideològic d’aquest abat, com tampoc encara hom no ha pogut resseguir la seva trajectòria biogràfica i geogràfica.

Una nova edició crítica de la selecció augustiniana d’EUGIPI podrà explicar quan hom va introduir-hi el capítol XVIIIbis,⁶² en el qual llegim íntegrament i literalment les QQ. 64 i 65 de les *Quaestiones Orosii*, que trobam a l’edició de Johannes HOLDER (Basilea 1542) reproduïda per MIGNE⁶³. De fet, el capítol, que amb la indicació complementària, ‘bis’, ja es fa sospitos, i no el podem llegir en el còdex de París, lat. 11642, procedent de Saint-Germain des Prés, que sembla haver estat de qualche manera utilitzat per HOLDER, car al f. 2r. hi llegim: «Hic codex impressus fuit Basiliae anno Domini 1542»⁶⁴. Quins altres còdexs va col·lacionar l’esmentat editor? De quina font va prendre els dos textos de les *Quaestiones Orosii*? Podem observar una coincidència quasi literal entre ambdós. Per suposat, qui va preparar el còdex que contenia aquesta interpolació coneixia les *Quaestiones Orosii*, i en va copiar uns fragments per completar allò que havia transcrit del llibre primer de *cons. eu.* de sant AGUSTÍ.

Com hem assenyalat, la definició d’apòstol prové de sant JERONI, Q. 64, i els criteris de discerniment per a saber qui té les qualitats necessàries a un bisbe, Q. 65, provenen de sant AGUSTÍ. La síntesi és de l’autor de les *Quaestiones Orosii*. A cap indret hom explica quin és el llibre de sant AGUSTÍ, intítulat *Resolutiones*. Nosaltres hem de dir que se tracta ni més ni pus del nostre diàleg, que, en el còdex que va conèixer l’interpolador d’EUGIPI, ja se presentava en forma d’interrogatori d’Orosi a sant Agustí, al qual s’atribueixen les respostes, que l’interpolador qualifica de *Resolutiones*. No hi ha dubte que les *Quaestiones Orosii* devien ser una obra molt reconeguda.

Q. 64⁶⁵ = «CAPUT XVIIIbis⁶⁶. Quot genera apostolatus, vel quale nomen apostolus; et quomodo possumus scire qui mittatur a Deo, ex libro Resolutionum ad Orosium.

60. *Eugippii Excerptorum ex operibus S. Augustini Capitula* (Ex codicibus GV) (Pius KNOELL, CSEL, 9/1-2, Windobonae 1885).

61. Ubaldo PIZZANI, dins Angelo DI BERARDINO (a cura di), *Patrologia*, IV, *Dal Concilio di Calcedonia (451) a Beda. I Padri latini* (Institutum Patristicum Augustinianum) Genova, Marietti 1996, 192-194.

62. No figura al CSEL 9, 6, a l’índex dels capítols, ni a 106, on li correspondria el text sencer.

63. PL 40, 752. Cf. *Quaestiones*, 101.

64. Dec la nota al Prof. Josep Perarnau i Espelt.

65. PL 40, 752. Cf. *Quaestiones*, 102.

66. PL 62, 595C-D.

«Apostolus interpretatur missus. Apostolorum sunt genera quatuor: A Deo non per hominem, a Deo sed per hominem, per hominem tantum, et ex se. A Deo enim missus est Moyses, a Deo et per hominem Jesus Nave; per hominem tantum, sicut nostris temporibus multi, favore vulgi, in sacerdotium subrogati sunt; ex se autem, sicut sunt ipsi pseudoprophetae...»

Q. 65⁶⁷ = «...illum autem cognosce missum a Deo, quem non paucorum hominum laudatio vel potius adulatio eligit, sed illum quem et vita et mores optimi et apostolicorum etiam actio commendat sacerdotum, vel etiam qui universorum populorum iudicio comprobatur, qui non appetit praeesse, qui nec pecuniam dat ut episcopatus honorem acquirat. Nam eum qui praeesse festinat quidam Patrum eleganter expressit dicens: Sciat se non esse episcopum, qui praeesse cupit, non prodesse.»

D'altra banda, hi ha una nova coincidència: entre els llibres augustinians més citats per ambdues obres hi hem de comptar el *c. Faust.* EUGIPI el reproduïx entre els capítols 52 i el 77⁶⁸, amb una repetició del c. 63. Les coincidències amb les *Quaestiones Orosii* són als ns. Q. 26 = cap. 57; 45 = 57; 48 = 58; 62 = 63⁶⁹. La resta de coincidències en aquest punt són entre les Q. 7 = cap. 246; 15 = 172; 18 = 50; 21 = 30; 35 = 44; 36 = 49⁷⁰; 44 = 24⁷¹; 64 = 18bis; 65 = 18bis. En aquest moment no sabríem donar una explicació a la preferència tant de l'autor de *Quaestiones Orosii* com d'EUGIPI per aquests llibres antimaniqueus. Encara que sigui cert que, en aquest punt, no és necessari fer dependre EUGIPI de les *Quaestiones Orosii*, tampoc no creiem ocios observar-ho.

Ens sorprèn la presència d'escrits expressament antipriscil·lians, a EUGIPI. En concret els dos passatges *c. Prisc.*, als cap. 32 i 33⁷², són, a més, abundosos en els capítols sobre antropologia, en concret sobre la creació del cos, sobre la resurrecció. I, aquí retorna la sorpresa. Ens topam amb cinc bocins dels escrits de sant AGUSTÍ, adreçats a CONSENCI. Són el cap. 243, que cita l'*ep.* 205, sobre el cos del Senyor ressuscitat, el següent, amb un extret de la mateixa carta sobre el cos humà; i l'altre, 345, sobre la creació dels cossos⁷³. El quart extret pertany a un fragment sobre la Trinitat de l'*ep.* 120⁷⁴ i el cinquè el prengué del *c. mend.*⁷⁵ La presència dels escrits a Orosi i, sobre tot, a Consenci és del tot desproporcionada, en relació a la quantitat d'escrits augustinians que hauria pogut citar, perquè fins i tot eren de temàtica més semblant. La història de l'herència augus-

67. PL 40, 752.

68. CSEL 9, XXXVIII (54)-LXIII (79), 235-324. Advertiu l'alta proporció del text que ens afecta, si tenim present que tota l'obra ocupa de 34 a 1100.

69. CSEL 9, XLIII (59), 249-250; XLV (60), 251-255; XLIII (64), 265-268, respectivament.

70. CSEL 9, CCXLIII (265), 791-792; CLXIII (179), 571-575; XXXVII (52), 223-225; XV (30), 152-154; XXX (45), 210-212; XXXVI (51), 221-223.

71. A CSEL 9, els nùms. 24 i 18bis no tenen correspondència.

72. CSEL 9, XVII (32) i XVIII (33), 157-161 i 161-166 - PL 62, 623D-625D i 626A-628C, respectivament.

73. CSEL 9, CCCXXXIII (369), 1057-1060; CCCXXXIII (370) ps. 1060-1063; CCCXXXV (371), 1063-1064; CCCXXXVI (372), 1064.

74. CSEL 9, CCCXVIII (242), 714-721.

75. CSEL 9, CLXXX (198?), 606-613 i CLXXXII (200), 616-617.

tiniana ho demostra. Amb tot, creiem, que qualche text adreçat a Consenci mereix la fortuna que ha conegut l'axioma ,intellectum ualde ama'.⁷⁶

Haurem de dir que aquest raig de textos ens menen vers una confirmació del fet que Eugipi hauria passat per Lerins, on hauria conegut el patrimoni produït i provocat per Consenci?

V. LES ,SENTENTIAE SANCTORUM PATRUM EXCERPTAE
DE FIDE SANCTAE TRINITATIS QUORUMDAM DISCIPULO INTERROGANTE
ET MAGISTRO RESPONDENTE' (S. VI)

Tot just era a la posta el s. XIX, Karl KÜNSTLE editava una part del còdex Augiensis XVIII, que conté, segons l'editor, una gran quantitat de peces hispàniques, originàries del s. VI, com llegim al títol mateix de l'obra⁷⁷. Entre les peces que ens ha interessat aprofitar, hi figura la n.º. 42, fol. 60r-63v, que comença així: *Incipiunt sententiae sanctorum patrum excerptae de fide sanctae Trinitatis quorundam discipulo interrogante et magistro respondente*⁷⁸. L'autor les edita sota el n.º. 5, dividint el text en capítols i números, segons la temàtica⁷⁹. Künstle, a l'estudi del contingut de la que anomena encertadament una antologia, assenyala algunes de les possibles fonts en les quals pogué beure el compilador. Sobre tot apunta al *trin.*, aleshores encara atribuït al PSEUDO-VIGILI DE TAPSE⁸⁰. Diguem que aquest conjunt dels dotze llibres, aplegats sota aquell títol, pertanyen a diversos autors. E. DEKKERS, a la *Clavis Patrum Latinorum*, n.º. 105, recull que els llibres I-VII han rebut una multitud d'atribucions. Un luciferià hispànic el podria haver revisat, tot afegint-li el llibre VIII. Manlio SIMONETTI creu indeguda l'atribució del llibre IX a GREGORI D'IL·LÍBERIS i els llibres X-XII, que ell ha editat, sota el títol *Pseudoathanasii de Trinitate ll. X-XII, Expositio fidei catholicae. Professio arriana et confessio catholica. De Trinitate et de Spiritu Sancto*. Bononiae 1956, semblen de provinença hispànica, però molt indeterminada.

Ara bé, nosaltres hem pogut comprovar que les dependències assenyalades per KÜNSTLE són a vegades força llunyanes i, sobretot, de cap manera tenen la proximitat i fins i tot la identitat d'estil i de vocabulari que observem a un grapat d'interrogacions de les *Quaestiones Orosii*. Per pures circumstàncies que no fa al cas esmentar, hem de dir que, amb independència del que ja va proposar MADDOZ, hem arribat a la seva conclusió: «La source certaine et directe de toute cet-

76. Ep. 120, 3, 13, CSEL 34/2, 716. Vegeu la nostra edició i traducció, *Consenci. Correspondència amb Sant Agustí*, II, (Fundació Bernat Metge 268) Barcelona, Editorial Alpha 1991, 94 i 75, nota 72.

77. KÜNSTLE, *Eine Bibliothek...* (cf. nota 19).

78. KÜNSTLE, *Eine Bibliothek*, 22.

79. KÜNSTLE, *Eine Bibliothek*, n.º. 5, 149-173.

80. KÜNSTLE, *Eine Bibliothek*, 92-117. Nosaltres ens centrarem solament en els passatges que pertanyen als capítols II-V de les *Sententiae*. A més, alguns escrits que cita l'autor, actualment tenen una altra atribució.

te section, il faut la chercher dans les premières questions du traité pseudo-augustinien intitulé: *Dialogus quaestionum LXV sub titulo Orosii percontantis et Augustini respondentis. L'auteur des Sententiae se permet parfois de résumer le contenu de son modèle: il adapte, modifie certaines formules et tire de son cru certaines interrogations. Mais en définitive, la rédaction des deux écrits est identique*.⁸¹

Per tal de facilitar la comprovació, i ensems evitar repeticions, reproduïm aquí els números de les *Sententiae* que ens atenyen, assenyalant amb dos asteriscs els punts que es diferencien de les *Quaestiones Orosii*, sigui en el vocabulari, en els afegits, o en el canvi d'ordre dels mots. Solament hem omès les variants simplement ortogràfiques, però no en el verb 'intelligere' del primer escrit, que en les *Sententiae* es llegeix com 'intellegere'. Quan cal en una nota oferim els textos de les fonts apuntades per KÜNSTLE, del qual també reproduïm la divisió en capítols i números. Tot i que és necessari coincidir amb MADDOZ en les correspondències que ell va proposar, volem precisar que hem establert els paral·lels d'una manera independent d'ell. Advertim que el text de les *Sententiae* s'ha de llegir prescindint de tots els claudàtors, introduïts amb la finalitat indicada:

Q. 1⁸² = [Künstle, p. 152⁸³] = 21⁸⁴. «INT. Primis⁸⁵ quaero a te, utrum deus trinitas sit et quibus testimoniis ueteris legis hoc adprobes, nosse desidero.

«R. Principium Geneseos euidenter *hoc* ostendit; ait enim: "In principio fecit deus caelum et terram" (Genes. 1, 1). Quem alium principium intellegendum putamus nisi filium? Ipse enim de se interrogantibus Judaeis, quis esset, respondit: "Principium quia et loquor uobis" (Joann. 8, 25.). Ergo principium filius *et* per filium fecit deus *pater* caelum et terram. "Omnia per ipsum facta sunt, sicut Euangelista Johannes narrat, et sine ipso factum est nihil" (Joann. 1, 3). Procul dubio in dei nomine pater, in principii⁸⁶ nomine filius intellegendus est, profecto cum dixisset: "In principio fecit deus caelum et terra". Subsecutus adiunxit: "Et spiritus dei ferebatur super aquas" (Genes. 1, 2) qui tertia est in trinitate persona. „Ecce habes, quod quaesisti”.

22. «INT. *Si deus unus est, ut sacra scriptura testatur, quomodo alter in persona pater, alter filius, alter spiritus sanctus, et non una persona sicut unus deus*'

«R. Tres personas, *ut saepe diximus*, secundum scripturas sanctas intellegimus, id est alium esse patrem qui *uere* genuit *filium*, alium filium qui *uere* genitus est *ab eo*, alium spiritum sanctum *paraclitum*, qui in Pentecosten in apostolos effusus est. Et non aliud, quia in substantia unum sunt. Personas distinguimus, non deitatem separamus, [p. 153] *quia unitum nomen est in plenitudine diuinitatis, et ideo unus deus.*»

81. *Le Symbole...* (cf. nota 20), 165-166.

82. PL 40, 733-734.

83. KÜNSTLE, *Eine Bibliothek...*, 151, cf. la nota següent, que assenyalava com a font el text de Sant EUQUERI, *Ad Salonium*, I, PL 50, 773D, citat a 12.

84. A 151, nota 1, en l'encapçalament del Cap. II, KÜNSTLE, *Eine Bibliothek*, escriu: «Die Nummern 13-18 des zweiten Kapitels sind aus Pseudo-Vigilius l. c. Liber II, P. I. [LXII] 251-252, während Nr. 19 wieder auf das Buch zurückgreift, a. a. O. 238. Die Antwort auf Frage 21 stammt aus Eucherius», *Instructiones ad Salonium* I. cap. 1, P. I. L, 773».

85. MADDOZ, *Le Symbole*, 169, ja va observar que aquí s'ha passat de *In primis*, de les *Quaestiones Orosii* a *Primis* simplement. Recollim aquesta observació, per tal de refermar més la dependència de les *Sententiae*. Ometrem les que resten en sentit semblant, car no afecten el nostre objectiu.

86. „principio' die Handschrift". Nota de KÜNSTLE, 152.

Caput III.

23. «INT. Filius dei natura filius est an adoptione?

«R. *Natura uidelicet, sic enim scriptum est: "Ex utero ante luciferum genui te"* (Ps. 109, 3). Non *quia* deus pater uterum habeat, sicut *et* nos, aut corporeus esse credendus sit, sed per uterum substantiam intellegi uoluit, de qua natus est filius, *quae est natura diuinitatis. Genuit autem pater, quod est, id est deus deum, lux lucem, ideo natura filius*».

Observau que la qüestió 22 de les *Sententiae* arranca d'una preocupació dels teòlegs hispànics, de precisar l'oposició al sabel·lianisme que, segons coneixem pels opositors al priscil·lianisme, caracteritzava la doctrina d'aquest corrent⁸⁷.

Ja hem anotat quina consideram que és la provenença de les fórmules que exclouen que sigui pertinent explicar la procedència de l'Esperit Sant introduint el terme 'ingènit' tot i que no és engendrat⁸⁸:

Q. 2⁸⁹ = 24. «INT. De personarum distinctione uel de geniti filii persona satis factum mihi arbitror. Nunc quaero, quid credas de spiritu sancto, utrum et ipse ingenitus sit an genitus?⁹⁰

«R. Spiritum sanctum neque *genitum* neque *ingenitum* fides certa declarat, quia si dixerimus ingenitum, duos patres adfirmare uidebimur, *sin* autem genitum, {...} duos filios credere *culpamur*. Sed quod certa fides tenet, nec ingenitus {...} nec genitus, sed ab *utrisque* procedens, id est *ex* Patre et {...} Filio».

25. «INT. *Enarrasti patrem ingenitum, filium genitum, spiritum sanctum procedentem ex ambobus et amborum esse spiritum. Nunc postulo, ut adprobes hoc testimoniis, (') quia amborum est spiritus et ab utrisque procedens.*

«R. *Audi ipsum dominum {...} discipulos suos {...} docentem: "Cum {...} uenerit, inquit, paraclitus, quem ego mittam uobis a patre, spiritum ueritatis, qui a patre procedit, ille testimonium perhibet de me"* (Joann. 15, 26). Et rursus ipse dominus {...} post resurrectionem suam ut ostenderet a se procedere spiritum sanctum sicut a patre, insufflans in discipulos suos ait, "Accipite spiritum sanctum" (Joann. 20, 22). *Ecce habes ex utrisque procedentem {...}* Igitur *quia* patris [p. 154] sit spiritus, ipse dominus {...} discipulis suis *dixit*: "Non enim uos estis, qui loquimini, sed spiritus patris uestri, qui loquitur in uobis" (Matth. 10, 20). Et quod idem {...} filii sit, {...} Paulus apostolus testis est: "Si quis autem, inquit, spiritum Christi non habet, hic non est eius" (Rom. 8, 9)».

Convé atansar-nos a l'esforç que feien els teòlegs menors per assolir una terminologia filosòfico-teològica que els ajudàs a ser fidels a les formulacions de Nicea⁹¹.

87. Vegeu, el I concili de Braga, cap. I, *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, 67, citat més avall, a la p. 45. Cf. el que diem a *Una trilogía agustiniana antipriscilianista y unas sugerencias para una nueva cronología*, dins «Revue des Études Augustiniennes», 44 (1998), 218 i *Orígens del cristianisme*, I, 238-239.

88. Vegeu més amunt, quan hem presentat les dependències de les *Instruktionen* d'EUQUERI DE LIÓ, p. 13.

89. PL 40, 734-735.

90. Com a lloc d'inspiració, KÜNSTLE, *Eine Bibliothek*, 153, nota 1, proposa el que direm [LUCIFERIANUS HISPANICUS, s. IV?] *trin.*, X, PL 62, 292-293, adduït a *Quaestiones*, 29.

91. Caldrà recordar el que assenyalam, per al nostre cas, a *Quaestiones*, 26-29.

Q. 3⁹² = Caput IV.

26. «INT. *Omnia ut postulavi lucide declarasti. Nunc uero {...} scire cupio, si {...} filius sit deus aut si spiritus sanctus sit deus, uel utrum sit una substantia horum trium uel essentia, quod Graeci omousion dicunt?*».⁹³

«R. *Intende animo et uere, quae te mouent, libentius demonstrabo. Beatus Paulus apostolus, quod filius sit deus ad Romanos scribens, {...} “quorum patres, inquit, ex quibus {...} Christus secundum carnem, qui est super omnia deus benedictus in saecula” (Rom. 9, 5). {...} Spiritum uero sanctum {...} Actus⁹⁴ Apostolorum apertissime {...} docent: “Anania, inquit Petrus, cur temptauit satanas cor tuum mentire te spiritui sancto?” (Act. 5, 3.) Et infra adiunxit: “Non es mentitus hominibus, sed deo”. {...} De trium personarum deitatis una substantia diuina scriptura {...} tibi dicit: “Audi, Israel {...} dominus deus tuus deus unus est” (Deut. 6, 4). Ac per hoc sicut non dicimus tres deos nec tres essentias, ita nec tres sapientias nec tres spiritus. Nam interrogati de singulis personis, si pater sit sapientia uel filius uel spiritus sanctus, respondemus: pater sapientia, {...} filius sapientia, {...} spiritus {...} sapientia; non tres sapientias nec tres spiritus, sed una sapientia {...} et unus spiritus; sicut una est substantia et una essentia, quia hoc est illi esse, quod sapientem esse uel spiritum esse».*

Q. 4⁹⁵ = Caput V.

27. «INT. Et si aequales sunt pater et filius, quomodo ipse filius dicit: “Pater maior me est” (Joann. 14, 28), “Et non ueni uoluntatem meam facere, sed uoluntatem eius, [p. 155] qui me misit” (Joann. 6, 38). {...} Et, “mea doctrina non est mea, sed eius qui me misit” (Joann. 7, 16)⁹⁶»

«R. *Ista omnia et similia, quae a te dicta non sunt, {...} secundum formam serui, quam adsumpsit, dicta sunt {...} id est secundum hominem, qui de Maria uirgine pro nostra salute adsumptus est a filio dei, sicut Euangelista Johannes testatur: “Et uerbum {...} caro factum est et habitauit in nobis” (Joann. 1, 14). Et uerbum carnem factum dicimus, non in uerbum mutatum; ut non desisteret esse, quod erat, sed coepit esse quod non erat. Adsumpsit enim carnem, non se conuertit in carnem; carnem istam aperte totum hominem intelligimus, id est carnem et animam rationabilem, ut sicut primus homo et carne et anima mortuus fuerat, ita {...} oportuit etiam, ut per mediatorem dei et hominum hominem⁹⁷ Jhesum Christum et carne et anima uiuificaretur. Ergo ut supra diximus secundum adsumptionem hominis {...} dictum est: “Pater maior me est”.*

92. PL 40, 735.

93. No li han assenyalat una font.

94. «,Actuum’ die Handschrift». Nota 1, de KÜNSTLE, 154.

95. PL 40, 735-736.

96. KÜNSTLE, *Eine Bibliothek*, 155, nota 1: «Die Einleitung zu cap. V ist verwandt mit den Gedanken in liber III des Pseudo-Vigilius P.L. LXII, 254 ff. ist aber wörtlich nicht von dort entnommen». Però, observau que no hi ha una mateixa línia de pensament, ni les mateixes citacions bíbliques.

97. Vegeu 1 Tm 2, 5. McNALLY, CC SL 108B, 191, recorda que s’ha adduït aquesta expressió, com a símptoma oriental, en les *Quaestiones S. Hysidori*. Però adverteix que no és necessari atribuir un origen romà a aquesta obra d’origen hispànic, car la Hispània visigòtica va ésser la dispositària de les idees orientals, i d’aquí aquests corrents passaren a les Illes Britàniques, cf. J. N. HILLGARTH, *The East, Visigothic Spain and the Irish*, dins *Studia Patristica* 4 (Texte und Untersuchungen, 79) Berlin 1961, 442-456. És evident, que en aquest cas l’origen de l’expressió és hispànic. La podeu veure amplament a *ciu*. XI,2, PL 41, 318-319.

Q. 5⁹⁸ = 28. «INT. Uideo te, dum de uno filio dei inquireris, duos introducere uoluisse, ut dicas filium dei {...} filium hominis.

«R. Non sunt duo filii, sed unus, quia ille, qui erat dei filius, factus est *hominis filius* in unitate personae, quia sicut anima et caro unus est homo, ita uerbum et homo unus est Christus».

29. «INT. Si duas substantias accipimus in uno filio dei?»

«R. Certe duas, unam deitatis, alteram humanitatis, non duas personas. {...} Si dixerimus duas esse personas, introducimus duos filios, et {...} *tunc etiam* non erit trinitas, sed quaternitas».

30. «INT: Da utrarumque substantiarum proprietatem.

«R. Profecto enim per id, quod deus est, aequalis semper patri, ubique praesens {...} et in caelo {...} et in terra, totus et [p. 156] in nullo {...} *tentus* loco. Per id, quod homo est, et passus et mortuus et resurrexit et ascendit in caelum sedetque ad dexteram patris et sic ueniet ad iudicandos uiuos et mortuos, quemadmodum est *ire uisus* in caelum in *Adam* forma carnis atque substantia; cui profecto immortalitatem dedit, naturam non abstulit».

Q. 6⁹⁹ = 31. «INT. Si una substantia est patris et filii et spiritus sancti, quomodo filius sine patre et spiritu sancto *carnem suscepit*?

«R. Neque persona patris neque spiritus sancti, sed sola filii persona suscepit carnem. Et ut *haec* intellegas, comparatione utor, ut ex creatura intellegas creatorem. Certe in anima est ratio, et cum *sint unum*, aliud anima agit, aliud ratio. Anima uiuimus, ratione sapimus. Ita pater et filius et spiritus sanctus, cum *sif*)t una substantia, tota trinitas operata *sit* hominem, quem *adsumpsit* non tota trinitas, sed sola filii persona».

Malgrat no remetre-hi directament, la solució a la qüestió següent depèn d'allò que va ensenyar Nicea, sobre la consubstancialitat del Pare i el Fill. L'arrianisme hi és al fons, com a doctrina rebutjada. Tampoc la voluntat del Pare no pot ser l'origen del Fill. És el Pare, pres en la seva accepció formal, el qui engendra el Fill. Prou problemes hi hagué en les formulacions isidorianes i dels concilis de Toledo, que introduïen la voluntat del Pare en les explicacions de l'origen de les persones de la Trinitat. No s'acabava de veure clar que no hi hagués contagis d'arrianisme en aquelles explicacions¹⁰⁰.

Q. 7¹⁰¹ = 32. «INT. Voluntate genuit pater filium, an necessitate?¹⁰²

«R. Nec *necessitate nec uoluntate*, quia necessitas in deo non est; praeire {...} uoluntas sapientiam non potest, quia {...} filius *sapientia patris est*. Igitur prius est rationabiliter sapere quam rationabiliter uelle. Nam quidam noster, cum eum interrogasset haereticus, utrum uolens an nolens genuerit pater filium; laudabiliter respondisse fertur: Dic, inquit, et tu, haeretice, deus pater necessitate {...} Deus *est* an uoluntate? Quod si dixisset necessitate, sequeretur *eum* grandis absurditas. *Sin* autem uoluntate responderetur

98. PL 40, 735-736.

99. PL 40, 736.

100. *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, 25-26.

101. PL 40, 736-737.

102. KÜNSTLE, 156, nota 1, assenyala com a font el text que nosaltres intitulam INCERTI AUCTORIS HISPANICI, s. IV?, *trin.*, X, PL 62, 290C-D, citat a *Quaestiones* 38.

illi, ergo uoluntate est deus, non natura. Et ita in laqueum, quem uoluit ponere, ipse incidit et uidens se (...) uictum, obmutuit.

Q. 8¹⁰³ = 33. «INT. Quomodo illud intellegendum, (...) quod legitur: [p. 157] "Sicut pater *habet* uitam in semetipso, sic dedit et filio uitam habere in semetipso" (Joann. 5, 26)?

«R. Scimus filium dei a semetipso non esse, sed a patre genitum esse, patrem uero a nullo genitum esse, a nullo uitam accepisse. Dedit pater filio uitam gignendo, non quod prius fuerit filius sine uita et postea acceperit, (...) sicut nos, qui per peccatum amisimus uitam et per gratiam saluatoris recepimus; sed ideo dicitur 'Accepit uitam', quia non est a *semetipso* genitus; non (...) existendo dedit, sed gignendo.

Q. 9¹⁰⁴ = 34. «INT. Quoniam et ratione et testimoniis persuasisti mihi de subiectione filii, quod non sit secundum substantiam *deitatis* minor, sed secundum formam serui, quam adsumpsit; ideo quae (...) de missione spiritus sancti sentias, scire desidero, num quidnam et ipse hominem adsumpsit, ut missus esse dicatur?

«R. Sicut nec secundum substantiam *diuinitatis* (...) seu missus *sive* minor *non est* filius, ita nec spiritus sanctus; postremo sicut ille *per* hominem minor aut missus, ita iste propter columbam uel ignem missus dicitur (Matth. III, 16, et Act. II, 2), scilicet quia non in ea substantia, qua (...) *coaequalis est* patri, apparuit, sed ut dictum est per subiectam creaturam. Non enim, sicut filius hominem adsumpsit, ut (...) in aeternum permaneat, sic spiritus sanctus columbam uel ignem, sed *factam illi* uisionem *per subiectam* creaturam (...) ad manifestandum spiritum sanctum esse postea destitit. Numquam enim illa incomprehensibilis immutabilisque diuinitas, quod est trinitas deus, ab oculis carnalibus uideri potest, *ut dictum est, nisi per inferiorem* creaturam».

Q. 10¹⁰⁵ = 35. «INT. Filius autem dei *sic de patre quomodo natus non quomodo datus*. Spiritus (...) sanctus *sic est de patre et filio quomodo datus, non quomodo natus*. (...) Ideoque quaero, quid *sit* inter natiuitatem filii et processionem Spiritus sancti?

«R. Filius autem solius (...) patris *est filius* non spiritus sancti, *spiritus sanctus*¹⁰⁶ amorum spiritus *est*, id est patris et filii. Quod si spiritus sanctus filius (...) diceretur, (...) duorum *filii diceretur*.¹⁰⁷ Nullus autem filius est nisi duorum, patris [p. 158] et matris, quod absit (...) inter deum patrem et filium tale aliquid suspicemur, quia nec filius hominis simul ex patre procedit et ex matre. *Et cum procedit ex (...) matre in hanc lucem*, non tunc procedit ex patre. Spiritus uero sanctus non de patre procedit in filium et de filio procedit ad sanctificandam creaturam, sed simul de utroque procedit».

Per acabar, retorna el tema antisabel·lià i, de rebot, antipriscil·lià¹⁰⁸:

Q. 11¹⁰⁹ = 36. «INT. Quomodo intellegendum est illud, quod Johannes Euangelista de spiritu sancto dicit, quod non loquatur a semetipso. Sic enim ait: "Non enim loquitur a semetipso, sed quaecumque audiet, loquitur" (Joann. 16, 13).

103. PL 40, 737.

104. PL 40, 737.

105. PL 40, 737.

106. Com bé va observar MADDOZ, *Le Symbole...* (cf. nota 20), 177, de l'edició que usam de les *Quaestiones Orosii* per haplografia, va saltar 'spiritus sancti' i va passar directament a 'spiritus sanctus', la qual cosa dificulta la comprensió del text.

107. *Ibid.*, pel que fa a l'omissió de *duorum filii diceretur*, a la Q. 10.

108. Vegeu 23 i 46.

109. PL 40, 737.

«R. Non loquitur a semetipso, quia non est a se (...) ipso. Pater enim a nullo est natus, filius a patre est genitus; spiritus sanctus a patre et filio procedens. Ideo non loquitur a se (...) ipso, sed quaecumque audit, loquitur. Audire illi esse est; (...) a se non est, sed a patre. Ideoque quaecumque audit, loquitur».

Fins aquí arriben les semblances entre les *Quaestiones Orosii* i les *Sententiae*, el que suposa un terç d'aquesta darrera obra¹¹⁰. MADOZ va avançar en la identificació de més fonts per a aquest escrit; però a nosaltres, de moment, no ens ateny aquesta aportació, car pertany a temes que no contempen les *Quaestiones Orosii*.

Si tingués consistència la datació de les peces hispàniques, editades per KÜNSTLE, hauríem de dir que a nosaltres ens permetria recular fins al principi del s. VI o fins i tot entrar en el s. V, quan cercam la datació de les *Quaestiones Orosii*. Ara bé, MADOZ, tot i reiterant l'origen hispànic de les *Sententiae*¹¹¹, va mantenir la dependència de les *Quaestiones Orosii*, en relació als *Commentarii* del PSEUDO EUQUERI, per la qual cosa la tardana datació que assigna a aquest escrit mena a retardar la de les *Sententiae*.¹¹² Així consta, amb interrogant, a CPL 1754. Ara bé, crec que no hi ha motiu per considerar-les tan tardanes.

VI. SANT ISIDOR DE SEVILLA (CA. *560-570-636)

Entre els autors antics, que copien ben clarament el nostre tractat, malgrat no el citin, trobam sant ISIDOR. Són diverses les obres en les que segueix les *Quaestiones Orosii*. Ni en cita el títol ni el nom de l'autor, perquè l'inclou ben normalment entre les obres de sant AGUSTÍ, car així se transmetia el nostre text.

Comencem per les reminiscències que trobam als *Etymologiarum sive Originum* l. XXX. Indubtablement, la nostra comprovació enriquirà l'estudi de les fonts isidorianes, tal vegada estudiades amb massa preferència per les grans obres dels autors antics¹¹³. Fins al llibre V, a la segona part del mateix, no hem sabut trobar cap reminiscència que ens pertoqui. Però en aquesta secció ens sorprèn el seu resum sobre les edats del món, car se tracta d'un text prou conegut. Així, a *Etym.*, V, 38, 5, aquesta formulació de les edats del món, molt generalitzada entre els antics escriptors cristians, va passar a sant Isidor tenyida per les *Quaestiones Orosii*. La tornarem a llegir quasi literalment a les *Quaestiones de Vet. Test.*, 2, 1¹¹⁴. Segons aquesta periodització augustiniana, sant Isidor va organitzar la seva *Chronica mundi*¹¹⁵; però en aquesta obra no hi ha aquest resum. Observem que les *Quaestiones Orosii* presenten la sisena edat com el temps de la transformació de la humani-

110. MADOZ, *Le Symbole...* (cf. nota 20), 184.

111. *Ibid.*, 184-189, amb arguments més sòlids que els de KÜNSTLE.

112. *Ibid.*, 190-191.

113. Ursicino DOMÍNGUEZ DEL VAL, *Historia de la antigua literatura latina hispano-cristiana*, III: *San Isidoro de Sevilla* Madrid, Fundación Universitaria Española 1998, 148-149.

114. PL 83, 213A-B.

115. PL 83, 1017-1058.

tat segons la imatge de Déu o en el reconeixement de Déu pel baptisme, mentre sant ISIDOR més que ressaltar aquest procés, parla del final d'aquesta edat, que segons les *Quaestiones de Vetere Testamento*, tindrà lloc amb el judici de Déu. Contrasta amb les *Quaestiones Orosii* la inserció que fa sant ISIDOR d'elements diguem-ne ascètics. L'adveniment del Salvador és ,in carne', en el primer text, i en el segon el qualifica d',humilis'. Pensam que el bisbe hispalense va seguir més de prop la Q. 26, a la qual pertany, també, el terme ,Excelsus', amb el qual designa Déu com a Jutge, i que sant ISIDOR recull a les *Quaest. de Vet. Test.*, 2, 1.¹¹⁶

Q. 26¹¹⁷. = *Etym.*, V,38, 5¹¹⁸: «[...] prima aetas est ab Adam usque ad Noe; secunda a Noe usque ad Abraham; tertia ab Abraham usque ad David; quarta a David usque ad transmigrationem Iuda in Babyloniam; quinta deinde [a transmigratione Babylonis] usque ad adventum Salvatoris in carne; sexta, quae nunc agitur, usque quo mundus iste finiatur».

Q. 55¹¹⁹. = *Quaest. de Vet. Test.*, 2, 1¹²⁰. «Expleta hactenus sex dierum opera, qualiter in Ecclesia spiritualiter intelligantur, explicata sunt; deinde, quid in figuram saeculi significant, subjiciendum est. Sex diebus consummavit Deus omnia opera sua, et septimo requievit. Sex aetatibus humanum genus in hoc saeculo per successiones temporum Dei opera insigniunt. Quarum prima est ab Adam usque ad Noe; secunda a Noe usque ad Abraham; tertia ab Abraham usque ad David; quarta a David usque ad transmigrationem in Babyloniam; quinta deinde usque ad humilem adventum Domini nostri Jesu Christi; sexta, quae nunc agitur, usquequo mundus finiatur, donec Excelsus veniat ad iudicium».¹²¹

Trobam vestigis de la Q. 2 quan descarta una terminologia sobre la procedència de l'Esperit Sant que és vera però impròpia. Se tracta del mot ,ingenitus'. Tot i que l'ordre dels termes va ser retocat per sant ISIDOR, les conseqüències són les mateixes. Fins i tot la seva redacció és més pedagògica¹²²:

Q. 2¹²³ = *Etym.*, VII,3, 6¹²⁴: «Spiritus sanctus ideo non dicitur genitus, ne duo in Trinitate Filii suspicentur. Ideo non praedicatur ingenitus, ne duo Patres in ipsa Trinitate credantur».¹²⁵

116. Cf. G. BARDY, *La littérature patristique*, dins «Revue Bénédictine», 42 (1933), 22-23.

117. PL 40, 742.

118. *Etimologías*, I, 550.

119. PL 40, 750.

120. PL 83, 213A-B.

121. CAP. II. N. 1. «Deinde quid in figuram saeculi, etc. Reliqua hujus capituli contexta sunt ex ejusdem verbis lib. I de Genes. contra Manich., c. 23, ordine tantum immutato. GRIAL. [PL 83,214D] Ibid. Sex diebus, usque ad non habet vesperam, verba sunt Augustini, XII contra Faust., c. 8. GRIAL. Ibid. De sex mundi aetatibus in Etymolog., lib. V, cap. 38, n. 5. AREV. [ed.]».

122. Vegeu Michele PELLEGRINO, *Le "Confessioni" di S. Agostino nell'opera di S. Isidoro di Siviglia, a Isidoriana*. Estudios sobre San Isidoro de Sevilla en el XIV Centenario de su nacimiento, Manuel C. DÍAZ Y DÍAZ (ed.) (Centro de Estudios "San Isidoro") León 1961, pp. 258, on apunta la tendència a la simplificació del bisbe hispalense.

123. PL 40, 734.

124. Vegeu un petit resum a DOMÍNGUEZ DEL VAL, *Historia de la antigua literatura*, III, 237, però força descontextualitzat.

125. S. ISIDORO DE SEVILLA, *Etimologías*. I, Edición bilingüe. Texto latino, versión española y notas por José OROZ RETA y Manuel A. MARCOS CASQUERO. Introducción general por Manuel

De les arrels hispàniques d'aquesta formulació, ja n'hem parlat abastament més amunt¹²⁶. El text isidorià inverteix les frases que, en forma semblant, llegim a les *Quaestiones Orosii*, 2. Observem com el bocí citat de sant ISIDOR va ser copiat literalment per sant ILDEFONS DE TOLEDO¹²⁷. Una altra reminiscència del nostre text la registram a *Etym.*, VII, 3, 8:

«Hoc autem interest inter nascentem Filium et procedentem Spiritum sanctum, quod Filius ex uno nascitur, Spiritus sanctus ex utroque procedit; et ideo dicit Apostolus (Rom. 8, 9): "Qui autem Spiritum Christi non habet, hic non est eius"».¹²⁸

En el fons, també depèn de les *Quaestiones Orosii* i de les seves arrels augustinianes, la segona exposició sobre els gèneres de visions, que llegim a *Etym.*, VII, 8, 40. Aquesta síntesi recorre a més exemples, per tal de donar-se a entendre millor:

Q. 63¹²⁹ = *Etym.*, VII,8,37-40¹³⁰: «Alia tria genera visionum [esse] dixerunt. Vnum secundum oculos corporis; sicut vidit Abraham tres viros sub ilice Mambre, et Moyses ignem in rubo, et discipuli transfiguratum Dominum in monte inter Moysen et Heliam, et cetera huiusmodi. 38. Alterum secundum spiritum, quo imaginamur ea quae per corpus sentimus; sicut vidit Petrus discum illum submitti de caelo cum variis animalibus, et sicut Esaias Deum in sede altissima non corporaliter, sed spiritaliter vidit. 39. Non enim Deum forma corporea circumterminat, sed quemadmodum figurate, non proprie multa dicuntur, ita etiam figurate multa monstrantur. 40. Tertium autem genus visionis est, quod neque corporeis sensibus, neque illa parte animae qua corporaliū [rerum] imagines capiuntur, sed per intuitum mentis quo intellecta conspicitur veritas, sicut Daniel praeditus mente vidit quod Balthasar viderat corpore, sine quo genere illa duo vel infructuosa sunt, vel etiam in errorem mittunt. Omnia tamen genera Spiritus sanctus moderatur».

Una altra obra isidorià, plena de fragments de les *Quaestiones Orosii*, és el *De fide catholica contra Iudaeos*. El bisbe hispalense retorna a l'arriscat recurs bíblic del *Slm* CXIX, 3, el de parlar de l'úter del Pare per declarar la generació del Fill, que prové dels ambients hispànics antiarrians del s. IV, l'anònim autor d'un *De Trinitate*,¹³¹ transmès per mediació de les *Quaestiones Orosii*.¹³²

DÍAZ Y DÍAZ, (BAC 433) Madrid 1982, 638. El text parteix de l'establert per Wallace M. LINDSAY, dins *Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis*, 1911, al qual es fan correccions; cf. el que diu OROZ RETA, 258-260.

126. Vegeu 13-14. DOMÍNGUEZ DEL VAL, *Historia de la antigua literatura*, III, 239, afirma que la doctrina isidorià sobre la Trinitat és augustinià, punt en el qual hem d'estar d'acord; però quan diu que "no le faltan sus matices propios personales", romanem a les fosques. N'hi ha uns que no són augustinià, i que tampoc són personals de sant ISIDOR, però són ben hispànics.

127. Cf. 41.

128. *Etimologías*, I, 638 i 640.

129. PL 40, 751-752.

130. *Etimologías*, I, 670.

131. PL 62, 248A-B.

132. Vegeu les nostres *Quaestiones*, 22, 24, 25.

Q. 1¹³³ = *De fide catholica* 1, 1, 2¹³⁴. «Sed ideo ista non intelligere se fingunt, quia sacrilegio suo haec impleta cognoscunt. Ad quorum refellendam perfidiam quaedam ex Veteri Testamento aggregavimus testimonia, quibus Christum genitum ab omnipotente Patre cognoscant, ipso testante: “Tecum principium in die virtutis tuae, in splendoribus sanctorum, ex utero ante luciferum genui te”. (Psal. CXIX, 3). Ex utero itaque, id est, ex illa intima et incomprehensibili Patris substantia, sive ex illo divino atque immenso paterni pectoris arcano, quo Pater genitor de corde bonum eructat verbum».

Ja les *Quaestiones Orosii* varen resoldre que el plural que llegim a *Gn* III, 22, referit a Déu que crea a la ,nostra imatge’ no indica pluralitat de déus sinó de Persones, és a dir, se refereix a la Trinitat.

Q. 36¹³⁵ = *Ibid.*, 1,3, 4-5¹³⁶: «Si Christus Deus non est, dicant Judaei nobis quem sit affatus Deus in Genesi, cum diceret: “Faciamus hominem ad imaginem, et similitudinem nostram?” Sic enim subjungitur: “Et creavit Deus hominem ad imaginem suam; ad imaginem Dei creavit illum” (Gen. I, 26). 5. Nam et cum ibi dicit Deus: “Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram” (*Gen* I, 26), per pluralitatem personarum patens significatio Trinitatis est. Ubi tamen, ut unitatem deitatis ostenderet, confestim admonet, dicens: “Fecit Deus hominem ad imaginem et similitudinem suam”. Et cum dicit idem Deus: “*Ecce Adam factus est quasi unus ex nobis*”, [*Gen* III, 22], ipsa pluralitas personarum Trinitatis demonstrat mysterium».¹³⁷

On sovintegen els ressons de les *Quaestiones Orosii* és a una petita part de l’obra sistematitzadora de la teologia del temps, com és ara el llibre primer de les *Sententiae*,¹³⁸ quan s’ocupa de la creació dels àngels, de l’ordre del món creat, i de l’origen del mal. Darrere les formulacions de les *Quaestiones Orosii*, Q. 16, hi ha l’explicació augustiniana del mal, provinent de l’*enc.* 13.¹³⁹ A vegades la semblança és solament de contingut. Però consideram important que el retruny del tractat sigui perceptible en una secció que s’ho fa esperar, la que tracta del mal, de la creació del món, dels àngels, mentre no hi escoltam ecos plausibles quan tracta de la creació de la humanitat. Així, assenyalant la corresponent pregunta de les *Quaestiones Orosii* sobre la divisió de les tenebres de la llum, tenim la inspiració de l’altre passatge isidorà en el qual, segons les idees filosòfiques transmises des d’antic, les tenebres no ,tenen substància’, i són definides per referència a la llum, és a dir, per carència de llum. Els dos escrits vinculen els àngels bons a

133. PL 40,734.

134. PL 83, 0449C.

135. PL 40, 745.

136. PL 83, 455A-456B.

137. Vegeu José MADOZ, *Epistolario de Alvaro de Córdoba. Edición crítica*, Madrid 1947, el qual posa aquest passatge com a inspirador de l’argumentació d’Alvaro, cf. *Epistola* XVIII, 8, 252, nota 65.

138. F. J. LOZANO, *Investigación sobre las fuentes de las “Sentencias” de San Isidoro de Sevilla, Libro II, Capítulos VII al XXVI*, dins «*Studium Legionense*», 15 (1974), 31-99, per detallat que sigui, no ens serveix directament. Per suposat, certes anàlisis sobre la manera segons la qual el bisbe hispalense tracta les seves fonts, són vàlids en el nostre cas, i per als altres llibres. Per exemple, quan un mateix text se recorda a diversos llocs, maneres de resumir i de repastar el que oferix la font, etc.

139. Vegeu el nostre *Quaestiones*, 50-51.

la llum i els dolents a les tenebres. L'extensió d'aquesta divisió als homes ja pertany solament a ISIDOR. Aquest, en la seva elaboració del text, treu profit d'un passatge d'*Is* XLV, 6-7, que no sabem a què es deu que no el recordàs l'autor de les *Quaestiones Orosii*. Pel que hem indicat, creiem que les indicacions de les fonts que proposa l'editor¹⁴⁰ sobren:

Q. 25¹⁴¹ = *Sententiae*, I, 8, 9¹⁴²: «Non ex hoc substantiam habere credendae sunt tenebrae¹⁴³, quia dicit Dominus per prophetam: "Ego, Dominus formans lucem et creans tenebras" (*Is* 45, 6-7). Sed quia angelica natura, quae non est praeuaticata, lux dicitur; illa autem quae praeuaticata est, tenebrarum nomine nuncupatur. Vnde et in principio lux a tenebris diuiditur. Sed quia et hos et illos Deus creauit, inde formans lucem et creans tenebras; ueruntamen bonos angelos non tantum creans, sed etiam formans; malos uero creans tantum, non formans. Hoc et de hominibus bonis malisque accipiendum est».¹⁴⁴

Q. 39¹⁴⁵ = *Ibid.* I, 8, 12¹⁴⁶: «Vnaquaeque natura suo pondere nititur. Ignis autem et oleum merito superiora semper appetunt, quia per ipsorum figuram superferri uniuersae creaturae Spiritus Sanctus probatur».¹⁴⁷

Q. 39¹⁴⁸ = *Ibid.* I, 8, 13¹⁴⁹: «Dies prior factus angeli sunt. Quorum propter unitatem insinuandam non dies primus, sed dies dictus est unus. Et idcirco ipse repetitur semper in executione creaturae. Qui dies, hoc est natura angelorum, quando creaturam ipsam contemplabantur, quodam modo uesperascebat. Non autem permanendo in eius creaturae contuitu, sed laudem eius ad Deum referens eamque melius in diuina ratione conspiciens, continuo mane fiebat».¹⁵⁰

Q. 26¹⁵¹ = *Ibid.*, I, 9, 14¹⁵²: «Dum se creatura melius in Deo quam in se ipsa nouerit, ipsa sui cognitio, quae maior in Deo est, dies et lux dicitur. Cognitio uero sua in seipsa, ad compensationem cognitionis illius quae est in Deo, quia longe inferior est, uespera nominatur. Ideoque post uesperam mane fiebat, quia dum suam in se cognitio-

140. PL 83, 549D.

141. PL 40, 741.

142. CCL 111 (Pierre CRAZIER, 1998) 21-22-PL 83, 550A-B.

143. CRAZIER, 21, assenyala com a font, AUGUSTINUS, *gen. Man.* 1, 4, 7: PL 34, 176-177.

144. CRAZIER no assenyala font.

145. PL 40, 746.

146. CCL 111, 22-PL 83, 550C.

147. CRAZIER apunta com a font AGUSTÍ, *conf.* 13, 9, 10.

148. PL 40, 746.

149. CCL 111, 22-23-PL 83, 550C.

150. PL 83, 549D «[...] Versat questionem hanc Augustinus, lib. I super Genesim ad litteram, cap. 2, et concludit rem esse secretissimam, et humanis conjecturis impenetrabilem. Atque hi omnes in eo consentiunt, quod affirmant angelos creatos ante mundi formationem. LOIASA. *Ibid.* Creaturarum apud Luc., pro creaturae. LOIASA. *Ibid.* Vesperascebat. Haec ex Augustino. Nam, ut Auctor est diuus Thomas, in p. I, q. 58, art. 6, hoc quod dicitur de cognitione matutina et uespertina angelorum, introductum est ab Augustino, lib. IV super Genesim, cap. 22, et lib. V, cap. 4, et lib. XI de Civitate Dei [...]. LOIASA. [ed.].» CRAZIER, 22, apunta a AGUSTÍ, *Gn. litt.*, 4, 22, 39.

151. PL 40, 745.

152. CCL 111, 23-PL 83, 551A-B

nem sibi satisfacere non agnosceret, ut se plenius nosse potuisset, ad Deum esse referre-
bat creatura in quo dies se agnoscendo melius fieret»¹⁵³.

Ibid., I, 10, 17¹⁵⁴: «Angeli in Verbo Dei cognoscunt omnia antequam in re fiant et
quae apud homines adhuc futura sunt, angeli iam, reuelante Deo, nouerunt. Praeuari-
catores angeli, etiam sanctitate amissa, non tamen amiserunt uiuacem creaturae angeli-
cae sensum¹⁵⁵. Triplici enim modo praescientiae acumine uigent, id est subtilitate
naturae, experientia temporum, reuelatione superiorum potestatum».¹⁵⁶

Si les *Sententiae* ens brinden un conjunt d'evocacions de les *Quaestiones Orosii*,
en els llibres dels *De ecclesiasticis officiis* hi topam expressions més properes enca-
ra, de manera que podem dir que se tracta de bocins quasi presos per sant ISI-
DOR d'una manera literal. Comparau la Q. 64, que hem copiat al tractar
d'EUGIPI¹⁵⁷, amb el passatge següent:

De ecclesiasticis officiis, II, 5, 7-8¹⁵⁸: 7. «Quatuor autem sunt genera apostolorum: unum
a deo tantum ut Moyses; alterum per hominem et deum ut Iosue; tertium tantum per ho-
minem, sicut his temporibus multi fauore populi et potestatum in sacerdotium subrogan-
tur; quartum autem genus ex se est sicut pseudoprophetarum et pseudoapostolorum.¹⁵⁹
Quid sit autem nomen apostolorum, apostoli in latina lingua missi interpretantur quia ip-
sos misit Christus euangelizare ad illuminationem omnium populorum».¹⁶⁰

Seguidament ISIDOR recull el passatge força copiat sobre la missió del bisbe,
que l'autor de les *Quaestiones Orosii* va compondre, tot servint-se d'una frase del
llibre XIX, 19, del *ciu.* de sant AGUSTÍ. S'hi demana que qui presideix l'església
la serveixi, més que la presideixi¹⁶¹. També aquí hi ha una correspondència amb
la Q. 65, que ja hem copiat com a paral·lel d'un text autèntic o interpolat a EU-
GIPI¹⁶². Vegeu aquí el de sant ISIDOR, remarcant la darrera frase:

Ibid., 8¹⁶³. «Episcopatus autem, ut quidam prudentium ait, nomen est operis non
honoris. Graecum est enim atque inde ductum uocabulum quod ille qui super efficitur

153. PL 83, 551D: «August., lib XI de Civit. Dei, cap. 9, et lib. IV super Gen. ad lit. LOIASA.
[ed.]». CRAZIER no apunta cap font.

154. CCL 111, 34-35-PL 83, 556C.

155. CRAZIER com a font apunta Agustí, *Gn. litt.* 4, 32, 49-50.

156. PL 83, 556D: «Augustin. idem, lib. XII de Civit., c. 1. L 17. [ed.]». Per a la darrera
sentència, CRAZIER proposa com a font AGUSTÍ, *diu. Daem.* 3, 7: BA 10, 662-666.

157. Vegeu més amunt, 19-20.

158. CCL 113, (Christopher M. LAWSON 1989), 58-59, PL 83, 782B-C, no assenyalava la nostra
font ni tampoc ho fa A. C. LAWSON, *The Sources of the De Ecclesiasticis officiis of S. Isidore of Seville*,
dins «Revue Bénédictine», 50 (1938), 26-36.

159. «Quatuor sunt autem genera apostolorum. Ex Hieronym. in cap. I Epist. ad Galat.
GRIAL. [ed.]». LAWSON, 58, assenyalava la mateixa font, *Commentarii in epistulam ad Galatas*, 1, 1,
1, PL 26, 336.

160. LAWSON, 58, assenyalava: *Commentarii in epistulam ad Galatas*, 1, 1, 1, PL 26, 335. No
apel·la a les *Quaestiones Orosii*.

161. DOMÍNGUEZ DEL VAL, *Historia de la antigua literatura*, III, 292, cita el text; però oblida
que prové de sant Agustí, per mitjà de les *Quaestiones Orosii*.

162. Vegeu més amunt, 19-20.

163. PL 83, 782D.

superintendit, curam scilicet subditorum gerens. ‚Scopos’ quidem intentio est; ergo ‚episcopos’ latine superintendentes possumus dicere; ut intellegat non se esse episcopum qui non prodesse sed praeesse dilexerit». ¹⁶⁴

Retornen les fórmules trinitàries hispàniques, a les quals hem al·ludit al començament d’aquesta secció, dedicada a sant ISIDOR, que hem transcrit ja abans. En concret, ens referim a la Q. 2¹⁶⁵. Vegeu el que llegim a:

Ibid., II, XXIII (XXIII)¹⁶⁶. «*De regula fidei*. (1) Haec est autem post apostolicum symbolum certissima fides quam doctores nostri tradiderunt: Vt profiteamur patrem et filium et Spiritum sanctum unius essentiae eiusdemque potestatis et sempiternitatis unum deum in<di>uisibilem; ita ut in singulis personarum proprietate seruata, nec substantialiter Trinitas diuidi nec personaliter debeat omnino confundi. Patrem quoque confiteri ingenuum, filium genitum, spiritum autem sanctum nec genitum nec ingenuum sed ex patre et filio procedentem; filium a patre nascendo procedere spiritum vero sanctum procedendo non nasci».

«Ipsum quoque filium perfectum ex uirgine sine peccato hominem suscepisse, ut quem sola bonitate creauerat, sponte lapsum misericorditer repararet; quem ueraciter crucifixum et tertia die resurrexisse et cum eadem ipsa carne glorificata ascendisse in caelum; in qua et ad iudicium uiuorum et mortuorum exspectatur uenturus» ¹⁶⁷.

Quan entram a revisar una altra obra isidoriana, com són les *Mysticorum expositiones sacramentorum seu Quaestiones in uetus Testamentum*¹⁶⁸, comprovam que les dependències són prou clares, en molts casos. Ja el mateix pròleg podria reflectir alguna forma que coneixem en la corresponent prolusió de les *Quaestiones Orosii*, en la mesura que pretén acomodar-se als lectors humils. L’obra exegetica que ens ocupa tal vegada és el lloc que més dades ens dona per al nostre objectiu: comprovam que una altra aportació de les *Quaestiones Orosii* és la de remarcar la creació en el Fill, considerat com a principi, segons la lectura que feien de l’Escriptura, a *Jn VIII, 25*. Pel que pertoca a la creació dels àngels, més tost hem de veure l’influx de la Q. 21, que també cita el text de *Jn*.

164. «In Quaestionibus sancti Isidori editis tom. V, pag. 251 [= PL 83,202C]: Sciat, se non esse episcopum, qui praeesse desiderat, non prodesse. Vide not. AREV. [ed.]». Se refereix a l’obra pseudoisidoriana, *De Veteris et Novi Testamenti Quaestionibus*, PL 83, 201-208, que citam, a 64. LAWSON, 59, assenyala: «Augustinus, *De ciuitate Dei* 19,19» (SL 48, 686-687). No apel·la a les *Quaestiones Orosii*.

165. Cf., més amunt, 20, cf. 29.

166. CCL 113, 99-PL 83, 817A-B.

167. LAWSON no addueix cap font.

168. G. BARDY, *La littérature patristique des “Quaestiones et responsiones” sur l’Écriture sainte*, (Suite) dins «Revue Biblique», 42 (1933), 23, just hi fa una al·lusió sense gaire interès; J. CHÂTILLON, *Isidore et Origène: recherches sur les sources et l’influence des Quaestiones in Vetus Testamentum d’Isidore de Séville*, dins *Mélanges bibliques redigés en l’honneur d’André Robert*, Paris 1957, 337-347; D. RAMOS-LISSÓN, *Der Einfluss der soteriologischen Typologien des Origenes im Werk Isidors von Sevilla unter besonderer Berücksichtigung des Quaestiones in Vetus Testamentum*, dins *Typus, Symbol, Allegorie*, Regensburg 1982, 108-130.

Cal observar que la presència directa de textos de sant AGUSTÍ es palesa, més enllà dels textos directament augustinians, als quals ell mateix al·ludeix en certa manera¹⁶⁹, en el pròleg d'aquesta obra, en el fet que li arriben influxos del bisbe d'Hipona mitjançant les *Quaestiones Orosii*. En la secció que més interessa, que abasta fins al capítol X de les qüestions isidorianes, entre altres escrits augustinians, el que és més present és el *c. Faust*. Sovint els temes convergeixen amb els de les *Quaestiones Orosii*; però el text isidorià és més acostat al de sant AGUSTÍ. Per què, en temes que ens farien pensar més en una inspiració provinent del cabal exegètic acumulat pel bisbe d'Hipona, ens topam amb una preferència pel llibre XII de l'esmentada obra antimaniquea? No sabem respondre a aquesta inquietud. Podríem trobar una de les raons en el fet que el bisbe hispalense conegués les *Quaestiones Orosii*, com a escrit més difós i assequible i que, posteriorment, en les seves lectures se topàs amb una de les fonts més abundoses per al seu autor. Tot i que ens sembla important l'observació de Jacques FONTAINE, quan recorda que com més tardana és una font més fàcilment la pogué utilitzar sant ISIDOR¹⁷⁰, el que és indubtable i no ho podem obviar, és que aquest segueix l'obra antimaniquea de l'hiponense i ensems les *Quaestiones Orosii*. Si de la petja del primer escrit ja se'n temeren els editors de les qüestions isidorianes, de la incidència del segon hem d'advertir que no cal dubtar-ne. Qui trobàs poc convincent que establím un primer parentiu, per a nosaltres clar, entre la qüestió segona de sant ISIDOR i la primera de les *Quaestiones Orosii*, s'haurà de convèncer de la solidesa de la comprovació quan, al capítol X, llegim quasi literalment el que va escriure l'autor d'aquesta obra, sense que fins ara no hàgim trobat una font directa que l'inspiràs. Ens referim a les conseqüències per a la vida ascètica que treu la Q. 62. De fet aquesta és la darrera qüestió bíblica que conté aquest llibre, referida a la vocació d'Abraham. Per això, més enllà del capítol X de les *Quaestiones in Vet. Test.*, no té gaire interès seguir-hi escorcollant. Volem dir que no ens sembla gens aventurat afirmar que les *Quaestiones Orosii* varen orientar sant ISIDOR en la selecció de bona part dels temes que proposa en aquesta primera part de la seva obra exegètica, malgrat que, com repetim, el *c. Faust*. XII ja comença a aparèixer, al menys, a partir del capítol II, 10, i més sovint en el capítol VII, sobre el diluvi i l'arca de Noè, preferència que observam ja en les *Quaestiones Orosii*.¹⁷¹

Advertim que sant ISIDOR va bastir l'inici de la reflexió sobre l'origen de la creació segons el model de la primera de les qüestions que trobam a les *Quaestiones Orosii*. Hi ha una estreta vinculació entre el ,principium', com a moment metatemporal, de què parla *Gn* I, 1, i el ,*principium* trinitari que té la peculiar versió de *Jn* VIII, 25, que, a les *conf.* XIII, 12, 13, se converteix en ,in Christo',¹⁷²

169. U. DOMÍNGUEZ DEL VAL, *La utilización de los Padres por San Isidoro*, dins *Isidoriana*, 213, (citat a la nota 122) on reproduïx unes frases del pròleg. Vegeu 215.

170. Jacques FONTAINE, *Problèmes de méthode dans l'étude des sources isidoriennes*, dins *Isidoriana*, 121 (citat a la nota 122).

171. Cf. *Quaestiones*, 90-99.

172. Va assenyalar el text de les *conf.*, com a font, PELLEGRINO, *Le "Confessioni" di S. Agostino*, 226. Vegeu també, 257.

amb la qual cosa el text adquireix un caràcter cristològic, característic de les cartes paulines de la captivitat. Mentre les *Quaestiones Orosii* contraposen les criatures ,spirituales-corporales', les *conf.*, seguides per sant ISIDOR, reflecteixen la tensió entre les ,spirituales-carnales'.

QQ. 1¹⁷³ i 21¹⁷⁴ = ID. *Quaestiones in Vet. Test.*, Gn 1, 1, 2¹⁷⁵. «In principio fecit Deus coelum et terram. Principium Christus est, sicut ipse in Evangelio Judaeis interrogantibus respondit: “Ego principium, qui et loquor vobis” (Joan. VIII, 25). In hoc igitur principio fecit Deus coelum, id est, spirituales, qui coelestia meditantur et quaerunt; in ipso fecit et carnales[...]».

Ometem la referència a les edats del món, que llegim també en aquesta obra, 2, 1,¹⁷⁶ car per afavorir la unitat temàtica en el seu tractament, ja n'hem parlat¹⁷⁷.

En la secció següent, inspirada en el *c. Faust.*, l'esdeveniment del diluvi, centrat en l'arca, ofereix un esbós d'una eclesiologia. Observem que sant ISIDOR esbocina més els temes, de manera que un número de les *Quaestiones Orosii* li serveix per compondre'n alguns en la seva obra. Hi contribueix l'ornamentació al·legòrica amb la qual el bisbe hispalense allarga el text. A més, possiblement, el va ajudar el contacte directe amb els esmentats llibres de sant AGUSTÍ:

Q. 51¹⁷⁸ = *Ibid.*, Caput VII, 2¹⁷⁹. «Solutus Christus justus est atque perfectus, cui septem Ecclesiae propter septemplex spiritum illuminantem in unam Ecclesiam condonantur. Noe per aquam et lignum liberatur; lignum quippe et aqua crucem designat et baptisma».

Q. 52¹⁸⁰ = *Ibid.*, 3¹⁸¹. «Arca enim ista Ecclesiam demonstrabat, quae natat in fluctibus mundi hujus. Quod autem eadem arca de lignis quadratis fieri jubetur, undique stabilem vitam sanctorum significat, ad omne opus bonum paratam. Quocumque enim verteris, quadratum firmiter stat».

Ibid., 4¹⁸². «Quod bitumine conglutinantur arcae ligna extrinsecus, et intrinsecus, ut in compage firmetur unitatis, significatur tolerantia charitatis, ne scandalis Ecclesiam tentantibus, sive ab his qui intus sunt, sive ab eis qui foris sunt, cedat fraterna junctura, et solvatur vinculum pacis; est enim bitumen ferventissimum et violentissimum gluten, significans dilectionis ardorem vi magnae fortitudinis ad tenendam societatem spiritualem omnia tolerantem».¹⁸³

173. PL 40, 733.

174. PL 40, 740.

175. PL 83, 209B.

176. PL 83, 213A-B.

177. Cf. més amunt, al tractar de les *etym.*, 27-28.

178. PL 40, 748-749.

179. PL 83, 229B.

180. PL 40, 749.

181. PL 83, 229D-230A.

182. PL 83, 230A.

183. PL 83, 230D 4: «Vi magnae fortitud... Vi magna, apud Augustinum. GRIAL. *Ibid.* [ed.]».

Q. 53¹⁸⁴ = *Ibid.*: 5¹⁸⁵. «Quod arca trecentis cubitis longa est, ut sexies quinquaginta compleantur, sicut sex aetatibus omne hujus saeculi tempus extenditur, in quibus omnibus Christus nunquam destitit praedicari, in quinque per prophetiam praenuntiatus, in sexta per Evangelium diffamatus, potest quidem et in his trecentis cubitis signum ligni passionis ostendi. Ipsius enim litterae T numerus crucis demonstrat signum, per quod socii Christi passionis effecti per baptismum longitudinem vitae aeternae percipimus».¹⁸⁶

6¹⁸⁷. «Quod vero cubitis quinquaginta latitudo ejus expanditur, sicut dixit Apostolus: “Cor nostrum dilatatum est” (II Cor. VI, 11)? unde, nisi charitate spirituali? propter quod ipse iterum dicit: “Charitas Dei diffusa est in cordibus nostris per Spiritum sanctum, qui datus est nobis” (Rom. V, 5). Quinquagesimo enim die post resurrectionem suam Christus Spiritum sanctum misit, quo corda credentium dilatavit».

7¹⁸⁸. «Quod autem ejus altitudo in triginta cubitos surgit, quem numerum decies habet in trecentis cubitis longitudo, quia Christus altitudo nostra, qui, triginta annorum gerens aetatem, doctrinam evangelicam consecravit, contestans legem non se venisse solvere, sed implere. Legis autem cor in decem praeceptis agnoscitur. Unde decies tricenae arcae longitudo perficitur, unde et ipse Noe ab Adam decimus computatur».

13¹⁸⁹. «Unde et ille numerus quinquaginta dierum ad adventum sancti Spiritus pertinet in septies septenis, qui fiunt quadraginta novem, uno addito, consummatur. Propter quod dictum est: “Studentes servare unitatem spiritus in vinculo pacis”. Mali autem in binario numero ad schismata faciles, et quodammodo divisibiles ostenduntur (Ephes. IV, 3)».

Q. 54¹⁹⁰. = 15¹⁹¹. «Quod post septem dies, ex quo ingressus est Noe in arcam, factum est diluvium, quia in spem futurae quietis, quae septimo die significata est, baptizatur. Quod praeter arcam omnis caro quam terra sustentabat diluvio consumpta est, quia praeter Ecclesiae societatem, aqua baptismi, quamvis eadem sit, non solum non valet ad salutem, sed valet potius ad perniciem».

16¹⁹². «Quod quadraginta diebus et quadraginta noctibus pluit, quia omnis reatus peccatorum in decem praeceptis legis admittitur per universum orbem terrarum, qui quatuor partibus continetur. Decem quippe quater ducta quadraginta fiunt; sive ille reatus qui ad dies pertinet ex rerum prosperitate, sive qui ad noctes ex rerum adversitate contractus sit, sacramento baptismi coelestis abluatur».

En el punt següent podem observar com el text s'ajusta més al *c. Faust.* XII, 18¹⁹³. Ja hem transcrit abans el que aporta el possible paral·lel de les *Quaestiones Orosii*, a la Q. 55¹⁹⁴, citada.

184. PL 40, 749.

185. PL 83, 230A-B.

186. «In quinque per proph. Ita in plerisque Mss. et apud Eucher. In quinta apud August. et Bedam, et in Val. et Compl. GRIAL. [ed.]».

187. PL 83, 230B.

188. PL 83, 230C.

189. PL 83, 231D-232A.

190. PL 40, 749.

191. PL 83, 232A-B.

192. PL 83, 232B.

193. PL 42, 264.

194. Cf. més amunt, 28.

17¹⁹⁵. «Quod Noe quingentorum erat annorum, cum ei locutus est Dominus, ut arcam sibi faceret, et sexcentos habebat annos, cum in eam est ingressus; unde intelligitur per centum annos arca fabricata; quid aliud hic videntur centum anni significare, nisi aetates saeculi singulas? Unde ista sexta aetas, quae completis quingentis usque ad sexcentos significatur in manifestatione evangelica, Ecclesiam construit».¹⁹⁶

També, a continuació, ISIDOR apareix més ajustat al *c. Faust.* XII,14¹⁹⁷. Observau, però, que l'ordre de l'exposició, establert per l'autor de les *Quaestiones Orosii*, Q. 52¹⁹⁸, és el que segueix sant ISIDOR, amb la qual cosa se decanta del que llegien ambdós en sant AGUSTÍ. Aquest recull l'exhortació de *2Tm* II, 21, que trobam també en sant ISIDOR:

18. «Et ideo qui sibi ad vitam consulit, sit velut quadratum lignum, paratus ad omne opus bonum, et intret in fabricam sanctam, quia et secundus mensis anni sexcentissimi, quo intrat Noe in arcam, eandem senariam aetatem significat; duo enim menses sexagenario numero concluduntur».

Ibid., 20¹⁹⁹. «Et quod vicesimus et septimus dies mensis commemoratur, ad eisdem quadraturae significationem pertinet, quae jam in quadratis lignis exposita est; sed hic evidentiis, quia nos ad omne opus bonum paratos, [2Tm 2, 21] id est, quadratos, quodammodo trinitas perficit, in memoria, qua Deum recolimus, in intelligentia, qua cognoscimus, in voluntate, qua diligimus».²⁰⁰

Ibid., 21²⁰¹. «Tria enim ter, et hoc ter, fiunt viginti et septem, qui est numeri ternarii quadratus. Quod septimo mense arca sedit, hoc est, requievit, ad illam septimam requiem significatio recurrit, qua perfecti requiescunt. Ibi quoque illius quadraturae numerus iteratur».²⁰²

El punt que segueix torna ser més prop de *c. Faust.* XII, 20, que de les *Quaestiones Orosii*, Q. 52²⁰³:

Q. 52 = *Ibid.*, 26²⁰⁴. «Quod post dies quadraginta emissus corvus non est reversus, aut aquis utique interceptus, aut aliquo supernatante cadavere illectus, significat homines in immunditia cupiditatis teterrimos, et ob hoc ad ea quae foris sunt in hoc mundo nimis intentos, aut rebaptizari, aut ab his, quos praeter arcam, id est, praeter Ecclesiam baptismus occidit, seduci et teneri».²⁰⁵

195. PL 83, 232B-C.

196. PL 83, 232D 17: «Quod Noe quingentor., c. 18. GRIAL. [ed.]».

197. PL 42, 262.

198. Cf. més amunt, 35.

199. PL 83, 232D.

200. «Et quod vicesimus et sept. Ex c. 19. GRIAL. *Ibid.* Quadratos. Et conquadratos. Aug. GRIAL. [ed.]».

201. PL 83, 232D.

202. PL 83, 233D 21: «Arca sedit. Ita Augustin. Resedit, Eucher., Val. Sedit, Ambros. GRIAL. *Ibid.* Qua perfecti requiescunt. Ibi quoque, etc. Eod. modo legendus et interpungendus hic Augustini locus, qui mendosus circumfertur, ex emendatione Lovaniensi. GRIAL. [ed.]».

203. Cf. més amunt, 35.

204. PL 83, 233C].

205. 26. «Quod post dies quadrag. Ex c. 20. GRIAL. [ed.]».

Les *Quaestiones Orosii* no recullen l'escena del colom amollat per Noè. Però sí que introdueix, sota l'influx del *c. Faust.* XII, 20²⁰⁶, la problemàtica dels batejats fora de l'Església catòlica, presència que recorre a l'obra de sant ISIDOR.²⁰⁷ La semblança entre el text de sant ISIDOR i les nostres qüestions, en el punt següent, solament la podem extreure del fet que ambdós textos connecten els sis-cents anys de l'edat de Noè, amb els que tenia quan va entrar a l'arca. Perquè per construir-la n'emprà cent d'anys, car en tenia cinc-cents quan s'hi va posar. Aquesta llarga tasca significa la construcció de l'Església, amb la qual comença la sisena edat del món. Tota la combinació de números prové del *c. Faust.* XII, 18; ara bé, sant ISIDOR és més sobri que les *Quaestiones Orosii*, Q. 55²⁰⁸:

Ibid., 29²⁰⁹. «Cur sexcentesimo primo anno vitae Noe, id est, peractis sexcentis annis aperitur arcae tectum? Finita quippe sexta aetate saeculi revelabitur absconditum sacramentum atque promissum».²¹⁰

Retorna el text del *c. Faust.* XII, 21²¹¹, seguit igualment a la Q. 58, que diu:

Q. 58²¹² = 31. «Cur de arca conjuncti exeunt, qui disjuncti intraverunt? Sic enim dictum erat quod intraverunt in arcam Noe, et filii ejus, uxor ejus, et uxores filiorum ejus. Cur seorsum viri, seorsum feminae commemoratae sunt? nisi quod in hoc tempore caro concupiscit adversus spiritum, et spiritus adversus carnem? Postmodum autem exeunt Noe et uxor ejus, et uxores filiorum ejus».

32. «Hoc est, commemorantur conjuncti masculi et feminae, quia in fine saeculi, atque in resurrectione justorum, omnimoda et perfecta pace spiritui corpus adhaerebit, nulla mortalitatis indigentia, vel concupiscentia resistente».²¹³

Segueix predominant el text de sant AGUSTÍ, que se copia quasi literalment, pres del *c. Faust.* XII, 23²¹⁴. Amb tot, la darrera frase, negativa per als jueus, no pertany ni a sant AGUSTÍ ni a les *Quaestiones Orosii*:

Q. 60²¹⁵ = Caput VIII²¹⁶. «De Noe et benedictionibus ejus, maximo minimoque collatis filiis. 1. Jam vero illud quod post diluvium de vinea quam plantavit, inebriatus est Noe, et nudatus in domo sua, cui non appareat Christi esse figuram? qui inebriatus est, dum passus est; nudatus est, dum crucifixus est; in domo sua, id est, in gente sua, et in domesticis sanguinis sui, utique Judaeis».²¹⁷

206. PL 42, 264.

207. *Ibid.*, 27, PL 83, 233C-234A, i 28, PL 83, 234A: 28.

208. Cf. més amunt, 27-28.

209. PL 83, 234A.

210. PL 83, 234B-D 29. «Cur sexcentesimo. E c. 21. GRIAL. [ed.]».

211. PL 42, 265.

212. PL 40, 750.

213. PL 83, 234D 32. «Cur animalia, usque ad implendam terram, absunt a Val. et plerisque, sunt tamen apud Aug. GRIAL. Ibid. Cur animalia, etc. Desunt haec etiam in Editione Coloniensi 1530. AREV. [ed.]».

214. PL 42, 266.

215. PL 40, 750.

216. PL 83, 235A-B.

217. PL 83, 235D, «CAP. VIII. N. 1. Jam vero illud. Ex c. 23. GRIAL. [ed.]».

Passant al tema següent, vegeu que el text isidorià, després de ‚praeteritae‘, omet ‚atquae transactae‘, abans de ‚dominicae passionis‘. En aquesta omisió coincideix amb les *Quaestiones Orosii*. Però les distàncies amb aquest escrit són paleses, per la qual cosa creiem que el bisbe hispalense tenia a l'abast els dos textos. A més, aquest doctor torna a afegir un qualificatiu que no existeix en els autors que segueix. Al n.º 6, referint-se al fill segon de Noè, el fa tipus del poble ‚impius‘ dels jueus. La percepció que en el món hispanovisigòtic se tenia dels jueus era més negativa que la dels cristians del s. V²¹⁸.

Q. 61²¹⁹ = 3²²⁰. «Proinde in duobus filiis, maximo et minimo, duo populi figurantur, scilicet circumcisio et praeputium, unam vestem fidei a tergo portantes, sacramentum scilicet jam praeteritae dominicae passionis, neque nuditatem patris intuentur, quia in Christi necem non consentiunt, et tamen honorant velamento, tanquam scientes unde sint nati».

4. «Quam nuditatem, id est, passionem Christi, videns Cham derisit, et Judaei Christi mortem videntes subsannaverunt. Sem vero et Japheth, tanquam duo populi ex circumcissione et praeputio credentes, cognita nuditate patris, qua significabatur passio Salvatoris, sumentes vestimentum posuerunt super dorsa sua, et intuentes aversi operuerunt nuditatem patris, nec viderunt quod verendo texerunt».²²¹

5. «Quodam enim modo passionem Christi tegimus, id est, sacramento honoramus, ejusque mysterii rationem videntes, Judaeorum detractionem operimus. Vestimentum enim significat sacramentum, dorsa memoriam praeteritorum, quia passionem Christi transactam celebrat Ecclesia, non adhuc prospectat futuram».

6. «Medius autem frater Cham, id est, populus impius Judaeorum (ideo medius, quia nec primatum apostolorum tenuit, nec ultimus in gentibus credidit) vidit nuditatem patris, quia consensus in necem Domini Salvatoris. Post haec nuntiavit foras fratribus. Per eum quippe manifestatum est, et quodammodo publicatum, quod erat in prophetia secretum. Ideoque fit servus fratrum suorum».²²²

218. Sobre la convivència dels cristians amb els jueus, en l'ambient de CONSENCI, vegeu el que he apuntat fa poc, *La singularitat de la convivència dels jueus i cristians a Magona, durant la Romanitat Tardana*, dins «Homenatge a Guillem Rosselló Bordoy», I, (Govern de les Illes Balears. Conselleria d'Educació i Cultura. Direcció General de Cultura) Palma 2002, 121-143. Malgrat que l'autor no consideri els nostres textos, és interessant Bernhard BLUMENKRANZ, *Juifs et chrétiens dans le monde occidental. 430-1096*, París, La Haye, Mouton & Co, 1960, pp. 61-62; 108-109; ID. *Les auteurs chrétiens latins du Moyen Âge sur les juifs et le judaïsme*, París, La Haye, Mouton & Co 1963, pp. 88-101. Tampoc no els cita L. GARCÍA IGLESIAS, *Los judíos en la España antigua*, Madrid, Ediciones Cristiandad 1978. Vegeu, a més, Ramón HERNÁNDEZ, *La España visigoda frente al problema de los judíos*, dins «Ciencia Tomista», 94 (1967), 627-685, seguit ben de prop a l'altre article, *El problema de los judíos en los Padres visigodos*, dins *La Patrología toledano-visigoda. XXVII Semana Española de Teología (Toledo, 25-29 Sept. 1967)*, Madrid, CSIC 1970, pp. 99-120; José ORLANDIS, *Hacia una mejor comprensión del problema judío en el Reino visigodo-católico de España*, dins *Gli ebrei nell'Alto Medioevo*, (Settimane di studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo. XXVI) Spoleto 1980, 149-196.

219. PL 40, 750-751.

220. PL 83, 235B-C.

221. PL 83, 236D, 4. «Sem vero et Japheth, usque ad prospectat futurum. Ex XVI de Civit., c. 2. GRIAL. [ed.]».

222. PL 83, 236D, 6. «Medius autem frater, usque ad per litteram. Ex XII contr. Faust., c. 23. GRIAL. [ed.]».

7. «Quid est enim hodie aliud gens ipsa, nisi quaedam scriniaria Christianorum, bajulans legem et prophetas ad testimonium assertionis Ecclesiae, ut nos honoremus per sacramentum, quod nuntiat illa per litteram? Post haec benedicuntur duo illi qui nuditatem patris honoraverunt. “Benedictus, inquit, Dominus Deus Sem”, quanquam ipsis etiam gentibus sit Dominus Deus Israel».²²³

Aquí trobam repetides unes reflexions, que les *Quaestiones Orosii* encetaren sobre la vida ascètica, que ISIDOR explicita al final, en allò que mira a l'esperança del cel. Observem, tanmateix, que la primera ressonància d'aquests llibres augustinians, en aquest capítol de l'obra d'ISIDOR, correspon a la darrera de les que se perceben a les *Quaestiones Orosii*. A més, la sortida d'Abraham li serveix de model per a l'alliberament de l'atracció del món, que se recull en unes frases originals d'aquest tractat, en les quals l'autor expressa un projecte de vida ascètica.

Per això, tot i que retorna al *c. Faust.* XII, 25²²⁴, el complementa amb el text de les *Quaestiones Orosii*. Quan, més tard, al cap. XVIII, comentarà el sacrifici d'Isaac, sembla que el bisbe hispanoromà tindrà d'altres fonts d'inspiració:

Q. 62²²⁵ = Caput X²²⁶. «De egressu Abrahae a Chaldaeis.

1. «Restat deinde de actibus Abrahae, vel de his quae illi repromiserat Dominus, exponendum. Locutus est enim ei Dominus: “Egredere de terra tua, et de cognatione tua, et de domo patris tui”. Quis autem alius exiit in Abraham de terra, et de cognatione sua, ut apud exteros locupletaretur, et esset in gentem magnam, nisi Christus, qui, relicta terra, et cognatione Judaeorum, praepollet nunc, ut videmus, in gentibus?»²²⁷

2. «Sed et nobis ad exemplum Christi exeundum de terra nostra est, id est, de facultatibus hujus mundi, opibusque terrenis, et de cognatione nostra, id est, de conversatione, et moribus, vitiisque prioribus, quae, nobis a nostra nativitate cohaerentia, velut affinitate quadam et consanguinitate conjuncta sunt; et de domo patris nostri, id est, de omni memoria mundi, ut ei renuntiantes possimus in populo Dei dilatari, et in terram promissionis coelestis, cum tempus advenerit, introduci».²²⁸

Creiem que el nostre bisbe bé pogué tenir al davant les *Quaestiones Orosii*, quan en l'altra obra exegetica, *Allegoriae quaedam S. Scripturae*, se va referir a Caín com a tipus del poble jueu, seguint una volta més el *c. Faust.*, XII, 9:

223. PL 83, 236D, 7. «Post haec benedicuntur... prophetar. Ex cap. 24. Quod autem haec a manuscriptis nostris omnibus absint, initium benedictionis repetitum fefellisse putamus librarior. GRIAL. [ed.]».

224. PL 42, 266.

225. PL 40, 749-750.

226. PL 83, 238B-C.

227. PL 83, 238B-D. «CAP. X. N. 1. Quis autem alius, usque ad in gentibus, Augustini sunt verba, XII contr. Faust., c. 25. GRIAL. [ed.]».

228. PL 83, 238D, «2. Grialius, et alii impressi operibusque. [ed.]».

Q. 48²²⁹. = *Allegoriae quaedam S. Scripturae. Ex Vetere Testamento*,²³⁰ 6²³¹. «Cain, frater ejus (Ibid.), aetate major, qui eumdem Abel occidit in campo, priorem significat populum qui interfecit Christum in Calvariae loco».

Zacarías GARCÍA VILLADA va publicar un fragment d'un tractat sobre la Trinitat, atribuït a sant ISIDOR. El va descobrir al còdex de Roda, del qual prenem alguns textos més endavant. No ens sorprèn que qualche expressió depengui clarament de les *Quaestiones Orosii*, ja des del començament, com, per exemple, tingué present la Q. 6, al passatge següent:

«Interrogatio: Tota Trinitas Incarnationem accepit, an forte sola Filii Persona? Responsio: Humanitatem Filii tota Trinitas fecit, quam tamen non tota Trinitas, set solus in suam Personam accepit».²³²

Més endavant, la Q. 10 de les *Quaestiones Orosii* emergeix quasi literalment:

«In[terrogatio]: Qur non dicatur natus esse, sed potius procedere Spiritus Sanctus? R[e]s[p]onsio]: Spiritus utique Sanctus, qui de Patre Filioque procedit, ideo non natus esse, sed potius procedere dicitur, quia sic ipse Filius diceretur, quod absurdissimum est. Filius quippe nullus est duorum, nisi patris et matris. Absit autem inter Deum et Patrem, et Deum et Filium tale aliquid suspicemus».²³³

VII. ELS SEGUIDORS DE SANT ISIDOR

7.1. Ildefons de Toledo (+667)

Sant ILDEFONS DE TOLEDO a *De cognitione baptismi*, cap. 58²³⁴, segueix literalment sant ISIDOR, *Etym.*, VII, 3, 6,²³⁵ el qual s'havia inspirat en la Q. 2. El mateix succeeix al cap. 59²³⁶, quan va darrere *Etym.*, VII, 3, 8²³⁷. A la mateixa obra, cap. 9, tot recordant la Q. 6, llegim:

Caput IX.²³⁸ «Quod incarnationem Christi tota Trinitas operata fuerit, sola tamen persona Filii hanc suscepit. Hujus sanctae redemptionis opulentum miseratione copio-

229. PL 40, 748.

230. CPL, n.º. 1190.

231. PL 83, 100A.

232. *Historia Eclesiástica de España*, II/2, Madrid, Editorial "Razón y Fe" 1933, 283.

233. Ibid., 285.

234. *De cognitione baptismi*. Versión, introducción y notas de Julio CAMPOS, dins *Santos Padres españoles, I, San Ildefonso de Toledo*, (BAC 320) Madrid 1971, 294. Vegeu Laureano ROBLES CARCEDO, *Anotaciones a la obra de San Ildefonso "De cognitione baptismi"*, dins *La Patrología toledana*, 307, on observa aquesta dependència de sant ISIDOR. Més avall possiblement podria trobar més dependències del c. *Faust.*, de sant AGUSTÍ, per exemple, al c. 8.

235. Vegeu més amunt, 28-29.

236. *De cognitione baptismi*, 295.

237. *Etimologías*, I, 638 i 640.

238. *De cognitione baptismi*, 245.

sa mysterium praesignatum in conditione primorum hominum implevit Filius Dei veniens in plenitudine temporum, cujus adventus operatio incarnationis ejus veritas fuit. Quam incarnationis veritatem tota Trinitas operata est, quia inseparabilia sunt opera Trinitatis; sola tamen persona Filii hanc suscepit [...]».

7.2. *Tajó de Saragossa (ca. '600'-680)*

Deixeble del pensament isidorià fou Tajó de Saragossa. Seu és el plec de les *Sententiarum libri quinque*. Com observarem, li interessen les formulacions trinitàries de les *Quaestiones Orosii*, vinculant-se així a la tradició hispànica més antiga, que apareix a la Q. 1²³⁹. També el segueix en la via augustiniana per interpretar l'origen del mal. Un passatge cristològic, sobre el sentit múltiple de la mort de Crist i de tota mort humana, també és prou característic. Ara, allà on no hi cap dubte de la repercussió de les *Quaestiones Orosii* és en la petja que deixa la qüestió darrera, la 65. L'antic editor ja ho va observar, com ho féu patent a la nota que copiam:

Sententiarum, I,4,²⁴⁰ «[...] Ipse omnipotens Dominus dicit: “Ego et Pater unum sumus” (Joan. X, 30). Et rursus ait: “Pater major me est” (Joan. II, 51). De quo etiam scriptum est, quia “subditus erat” parentibus suis (Luc. II, 51). Quid ergo mirum, si ex humanitate sua minorem se Patre asserit in coelo ex qua subjectus erat etiam parentibus in terra? Omne quod loquimur transit, quod scribimus permanet. Lingua Patris “scribae calamus” dicitur (Psal. XLIV), quia ab eo est Verbum illius coaeternum ac sine transitu generatum. Ex persona Dei Patris David propheta ait: “Ex utero ante luciferum genui te” (Ps. CIX).²⁴¹ Non quod Deus Pater uterum habeat sicut nos, aut corporeus esse credendus sit; sed per uterum substantiam intelligi voluit, de qua natus est Filius. Quod est Pater, hoc genuit: Deus Deum, lux lucem, aequalem sibi Deum de Deo, Verbum apud Deum, Verbum Dei “per quod facta sunt omnia”. Lumen de lumine, coaeternum illi qui genuit, et unum cum illo qui genuit. Ac per hoc Deus Pater non de nihilo, neque de aliqua substantia, sed de se ipso genuit Filium coaeternum. (Aug. Dial. de Unit. S. Trinit.²⁴²) Pater, et Filius, et Spiritus sanctus, nomina sunt appellativa. Licet Pater ad Filium, Filius ad Patrem dicatur, relativa haec nomina nuncupantur. Deus autem nomen est proprium Patri, et Filio, et Spiritui sancto, sicut scribitur in psalmo: “Secundum nomen tuum Deus, ita et laus tua in fines terrae” (Psal. XLVII, 11). Ergo appellativa nomina Pater, et Filius, et Spiritus sanctus, proprium vero Deus, Deus, et Deus. Scriptum est: “Audi Israel, Dominus Deus tuus, Deus unus est” (Deut. VI, 4). In hoc testimonio trinam taxationem Dei univit. Dominus, inquit, “Deus, et Deus”. Habes denique quid Pater, quid Filius, quid Spiritus sanctus sit. Et mox intulit, “unus est”, qui est, in trinitate personarum unus Deus».

239. Vegeu *Quaestiones*, 22-26.

240. PL 80, 735A-C.

241. «Ex Dial. Aug. ad Oros., *Quaest.* 1. [ed.]». Cf. PL 40, 735D.

242. Se tracta d'un resum, pel que sembla, força tardà, de les nostres *Quaestiones Orosii*, considerades obra augustiniana.

També hi ha ressonàncies de la mateixa Q. 1, a:

Ibid., I,7²⁴³: «Moyses dixit: “In principio fecit Deus coelum et terram” (Genes. I, 1); et subsecutus post paululum, ait: “Et Spiritus Dei ferebatur super aquas”: qui tertia est in Trinitate persona.²⁴⁴ Procul dubio in Dei nomine, Pater; in principii nomine, Filius; in Spiritu sancto, idem Spiritus sanctus intelligendus est. Deus Trinitas est in gignente, genito et procedente, id est, in Patre, et Filio, et Spiritu sancto; in appellativis, videlicet, vel relativis nominibus. In propriis vero Deus, Deus, et Deus. Hic triplicatio non admittitur, quia unus est Deus. Si Trinitas in relativis nominibus non esset, Jesus nequaquam diceret: “Ite, baptizate omnes gentes in nomine Patris, et Filii, et Spiritus sancti” (Matth. XVIII, 19): ut Trinitatem doceret in relativis personarum nominibus, Dei autem nomen, quod non triplicatur, in singularitate monstraret».

La qüestió del mal, com hem observat en d'altres llocs, se resol sota la concepció augustiniana, seguida per l'autor de les *Quaestiones Orosii*, Q. 16, a la qual ens hem referit més amunt²⁴⁵:

Ibid., I, 15²⁴⁶: «Caput XV. Quia malum nullius sit substantiae, sed a diabolo primum inventum est. Malum natura non est, sed privatio boni hoc nomen accepit. Omnis natura bonum est, magnum si corrumpi non potest, parvum si potest: nullum est ergo quod dicitur malum, si nullum sit bonum. Sed bonum omni malo carens integrum bonum est.²⁴⁷ Cui vero inest malum, vitiatum vel vitiosum bonum est. Nec malum unquam esse potest ullum, ubi est bonum nullum. Malum omnino non esset, nisi quod bonum est esset; quoniam omnis natura bonum est, nec res aliqua mala esset, si res ipsa quae mala est natura non esset. Omnis natura etiam si vitiosa est, in quantum natura est, bona est; in quantum vitiosa est, mala est. Ex bonis mala orta sunt, et nisi in aliquibus bonis non sunt: nec erat, unde oriretur ulla mali natura. Nam si esset, in quantum natura esset, profecto bona esset. Non fuit prorsus unde primitus oriretur malum, nisi ex angeli et hominis natura bona. Ex bona quippe hominis natura oriri voluntas et bona potest et mala: ac per hoc dicimus angelum bonum et angelum malum, hominem bonum et hominem malum: sed bonum quod angelus, malum quod vitiosus; bonum quod homo, malum quod vitiosus. Quando dicimus bonum, naturam laudamus; quando dicimus malum, non naturam, sed vitium, quia inest bonae naturae, deprehendimus. (Ibid., [PL 80,748C], Sent. lib. I, c. 11.) Non ergo alicubi, aut aliquando erat malum, unde fieret diabolus malus, sed quia vitium est malum, dum esset angelus bonus, superbiendo effectus est malus. Ideoque recte dicitur ab eo inventum malum; malum igitur a diabolo non est creatum, sed inventum; et ideo malum nihil est, quia nullius substantiae est: nam sine Deo factum est nihil, Deus autem malum non fecit. Creditur ab haeticis mentem a Deo, vitia a diabolo fuisse creata, unde et ab his duae naturae, bona et mala, putantur. Sed vitia natura non sunt, et dum vere a diabolo sint, non tamen creata sunt.»

243. PL, 80, 739B.

244. Anotau, com els editors del text se remeten a «S. August. in Dial. cum Oros., q. 1, et Dial. de Unit. S. Trinit».

245. Cf. p. 14.

246. PL, 80, 748B-C.

247. PL 83, 748A «(Aug. de Gen. ad litter., lib. XVIII, c. 14. Idem, Enchir., cap. 12, 13, 14, 15.) [ed.]».

Un altre tema, el de la simple mort de Crist i el de la mort doble de les persones humanes, té el seu antecedent a la Q. 26 de les *Quaestiones Orosii*:

Q. 26²⁴⁸ = *Ibid.* II,6²⁴⁹: «Caput VI. De simpla morte Christi et dupla nostra.²⁵⁰ Ad delenda peccata hominum ante Dei oculos Mediator Dei et hominum venit, qui solam pro nobis mortem carnis susciperet, et veram mortem delinquentium per umbram suae mortis deleret. Redemptor noster ad nos pia miseratione descendit, qui in morte spiritus carnisque tenebamur; unam ad nos suam mortem detulit, et duas nostras quas reperit solvit. Si Redemptor noster utramque mortem susciperet, nos a nulla liberaret. Sed unam misericorditer accepit, et juste utramque damnavit. Simplam suam duplae nostrae contulit, et duplam nostram moriens subegit. Mediator Dei et hominum homo Christus Jesus non immerito uno die in sepulcro et duabus noctibus jacuit, quia videlicet lucem suae simplae mortis tenebris duplae mortis nostrae adjunxit. Qui ergo solam pro nobis mortem carnis accepit, umbram mortis pertulit, et a Dei oculis culpam quam fecimus abscondit».

Retorna a la imatge de bisbe, inspirada en el *ciu.* 19,19, de sant Agustí, els trets de la qual varen resumir el compositor de les *Quaestiones Orosii*, passant per sant ISIDOR, del qual en pren expressions ben clares, quan apel·la a les virtuts, accentuant especialment la humilitat, en comparació amb el text de la Q. 65, que ja coneixem²⁵¹:

Ibid. II,41²⁵²: «Sunt nonnulli qui ex sola humilitate refugiunt, ne eis quibus se impares aestimant praeferantur. Quorum profecto humilitas, si caeteris quoque virtutibus cingitur, tunc ante oculos Dei vera est, cum ad respuendum hoc quod utiliter subire praecipitur pertinax non est. Neque enim vere est humilis qui superni nutus arbitrium ut debeat praeesse intelligit, et tamen praeesse contemnit²⁵³. Divinis dispositionibus subditus, atque a vitio obstinationis alienus, cum sibi regiminis culmen imperatur, si jam donis praeventus est, quibus et aliis prosit, et ex corde debet fugere, et invitus obedire».

VIII. ELS SÍMBOLS DELS CONCILIS IV^r (634) VI^h (638) XI^h (675) XV^h (688) I XVI^h (693) DE TOLEDO

Tot just havíem començat l'estudi per contextualitzar les *Quaestiones Orosii*, i ja havíem avançat en el coneixement d'alguns escrits patrístics que el citen, ens

248. PL 40, 741-742.

249. PL 80, 783A-B.

250. L'editor proposa com a possible font el text de sant GREGORI MAGNE, *Moral. lib. IV, c. 16, n. 31.*), PL 75, 653-C. Possiblement aquest bisbe de Roma seguia sant AGUSTÍ, *trin. IV, 3, 6*, PL 42, 891-892/CCCL 50, 166-167 i 169, o el mateix *Quaestiones Orosii*. Ambdues fonts ens semblen més properes al text que ens ocupa. Hem deixat per a una altra avinentesa l'estudi de la presència de les *Quaestiones Orosii* a altres autors, com sant GREGORI.

251. Cf. 19-20, 32-33.

252. PL 80, 840D-841A.

253. Vegeu sant ISIDOR, *De ecclesiasticis officiis*, II, 5, 7-8, PL 83, 782B-C.

va regirar un poc el contundent judici negatiu i ple de menyspreu emès per G. Bardy²⁵⁴, sobre el valor del nostre tractat. Tanmateix aquesta opinió no s'assemblava a la dels pares conciliars de Toledo. És ben cert que el nostre escrit no és gaire original; però algunes formulacions trinitàries foren de tal manera reeixides, que meresqueren ser incorporades a alguns símbols toledans, del valor dels quals no hi ha dubte. I les *Quaestiones Orosii* tenen el mèrit d'haver-s'hi avançat. La precisió toledana és abans mèrit del nostre tractat. Ens referim a les confessions de fe dels concilis de Toledo IV^t, VIe, XIe i XVe. Aquesta darrera ha estat considerada per KÜNSTLE com una de les més belles i completes de l'antiguitat²⁵⁵.

Deixam de banda el possible influx en el primer anatema del I Concili de Braga (561), car podria dependre més directament de les professions de fe atribuïdes a sant GREGORI D'IL·LÍBERIS, encara que són les *Quaestiones Orosii* que, a la Q. 1, adverteixen que alguns conceben Déu com a solitari, i diuen que és 'una persona'. Precisament el I concili de Braga puntualitza també aquesta segona part de l'explicació:

«I. Si quis Patrem et Filium et Spiritum Sanctum non confitetur tres personas unius esse substantiae et virtutis ac potestatis, sicut catholica [et apostolica] ecclesia docet, sed unam tantum ac solitariam dicit esse personam, ita ut ipse sit Pater qui Filius, ipse etiam sit Paraclitus Spiritus, sicut Sabellius et Priscillianus dixerunt, anathema sit»²⁵⁶.

Un ressò d'aquesta manera de pensar repercuteix en la confessió de fe del VI Concili de Toledo (638):

«I. Itaque credimus et confitemur sacratissimam et omnipotentissimam Trinitatem, Patrem et Filium et Spiritum Sanctum, unum Deum solum non solitarium, unius essentiae, virtutis, potestatis, maiestatis uniusque naturae, discretam inseparabiliter personis, indiscretam essentialiter substantia deitatis [...] Spiritum vero Sanctum neque genitum neque creatum sed de Patre Filioque procedentem utriusque esse Spiritum Sanctum. [...]»²⁵⁷

Hi ha, encara, una semblança en el discurs; però no basta per a establir comparacions, car el contingut doctrinal és conegut, ja que ambdós textos expressen que l'encarnació s'encaminava a reparar el pecat de supèrbia de la primera humanitat. Ara bé, hi ha un altre passatge, que té antecedents augustinians, a *trin.*, XV, 48²⁵⁸, que recull *Io. eu.* 99, 9²⁵⁹, però ens sembla que la inspiració més acostada l'hem de cercar en la Q. 10, pel que fa a l'encarnació de la sola persona del Verb; l'antecedent se troba en la Q. 6. El concili segueix així:

254. G. BARDY, *La littérature patristique des "Quaestiones et responsiones" sur l'Écriture sainte* (Suite), dins «Revue Biblique», 41 (1932), 537, nota 1.

255. *Eine Bibliothek*, 33: «Es ist dies das schönste, jedenfalls aber das umfangreichste aller Symbole».

256. *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, 67.

257. *Ibid.*, 233-234.

258. PL 42, 1095.

259. PL 35, 1890.

«I. [...] Natus itaque a Deo sine matre, natus a virgine sine Patre solus “Verbum caro factum est et habitavit in nobis”; et quum tota cooperata sit Trinitas formationem suscepti hominis, quoniam inseparabilia sunt opera Trinitatis, solus tamen susceptit hominem in singularitate personae, non in unitate divinae naturae, in id quod est proprium Filii non commune Trinitati».²⁶⁰

La teologia trinitària i cristològica, pel que fa al Verb que s'encarnà, s'expressa en els concilis toledans seguint una trajectòria força homogènia, que, llavors, se traspuà en els autors hispànics, com veurem. Fins i tot la fidelitat a aquestes fórmules, va conduir Alcuí i Agobard de Lió a jutjar en les expressions de Feliu d'Urgell els mateixos textos conciliars toledans que, per aquesta via, podríem dir que foren condemnats. HILLGARTH ha remarcat que la formació dels bisbes hispànics era força diversa de la dels teòlegs carolins, els quals, vora el poder, assoliren imposar-se per la força²⁶¹. En veurem conseqüències nefastes per a la integritat personal de Feliu d'Urgell.

Hem d'avançar fins a les grans fórmules de la tradició toledana. Comencem per indicar que les *Quaestiones Orosii*, Q. 1, en el passatge que indicam, quan esmentam l'article 26 de l'XIe Concili de Toledo (675), pogueren inspirar els redactors del passatge del IVe Concili de Toledo (633)²⁶². En aquesta ocasió, els bisbes pretenien servir la unitat de la Trinitat, mentre afirmaven contra els sabellians, o més tost els priscil·lians, la distinció de les persones.²⁶³

De fet, MADOZ proposa una dependència del concili de l'any 675 en relació al de 633. Però, si miram de primcompte les coses, observarem que la proximitat és major entre les *Quaestiones Orosii* i l'XIe Concili de Toledo que no entre ambdós concilis, la qual cosa ens pot ser un bon indicatiu de l'alta consideració que mereixia la nostra obra. Les *Quaestiones Orosii* i el concili XIe contenen l'expressió ,non Deitatem separamus', quan el terme ,deitas' no el llegim al IVe Concili. Mostram les coincidències, seguint l'ordre de les proposicions dels toledans.

Si observam el n.º 3 del Concili de Toledo XIe, veurem com entre sant AGUSTÍ i aquesta confessió de fe les *Quaestiones Orosii* han fet d'intermediàries. Del bisbe d'Hipona depèn la formulació segons la qual cada ésser engendra segons la seva natura. Però se despulla d'un cert pudor, incloent, en els exemples que posa, que el ca engendra un ca, etc.; l'expressió que mostra que la llum genera llum, ,lux lucem', prové de les *Quaestiones Orosii*. Posar l'exemple del ca - ,et canis canem gignit'- va resultar una mica gruixut als conciliars toledans. Però les *Quaestiones Orosii* l'havien manllevat a sant AGUSTÍ²⁶⁴.

260. *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, 234-235.

261. Robert BARÓ, *Resum de les intervencions orals*, dins Josep PERARNAU (Coordinador), BISBAT D'URGELL, *Jornades Internacionals d'Estudi sobre el bisbe Feliu d'Urgell. La Seu d'Urgell, 28-30 de setembre de 1999. Crònica i estudis*, Barcelona i La Seu d'Urgell, Facultat de Teologia de Catalunya i Societat Cultural Urgel·litana 2000, 149.

262. *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, 187.

263. Cf. 23.

264. Cf. *Quaestiones*, 25.

Q. 1²⁶⁵ = *XIè Concili de Toledo* (675): «[3]²⁶⁶ ...ipse quoque Pater est essentiae suae, qui de ineffabili substantia Filium ineffabiliter genuit, nec tamen aliud quam *quod ipse est genuit, Deus Deum, lux lucem*».

Si abans les *Quaestiones Orosii* han establert un pont entre sant AGUSTÍ i el concili, ara n'ha bastit un altre arrencant d'una antiga font hispànica, com és ara el *trin. II*²⁶⁷. No creiem que els toledans prenguessin directament aquest text, a l'hora d'assumir l'expressió de Patris ,utero'. Ens ho confirma la semblança de l'explicació ,de substantia...', que ja és a les *Quaestiones Orosii*. Observau que l'ordre de les frases és invers en els dos textos que segueixen. La primera del concili toledà correspon a la darrera de la Q. 1:

Q. 1²⁶⁸ = *XIè Concili de Toledo*: «[6]²⁶⁹ Neque enim de nichilo neque de aliqua alia substantia, sed de Patris utero, id est, *de substantia eius idem Filius genitus vel natus esse credendus est*».

La clàusula que segueix acumula dues formulacions de les *Quaestiones Orosii*. La primera presa de la Q. 1, amb la qual exclou una filiació per adopció. No l'hem trobada abans i creiem que és pròpia de les *Quaestiones Orosii*, tot i que la doctrina que l'empara és comuna a l'època. En canvi, la segona part de la fórmula conciliar, que no és més que una conseqüència de la filiació natural, ,natura filius; non adoptione', tenia una aplicació més directa en la teologia hispànica, que se bastia seguint més l'esquema ,verbum homo' que l'altre ,verbum caro'. Hom va escriure encertadament que els conciliars toledans, en la seva línia teològica s'havien expressat de manera que l'adopcionisme, que sorgiria al s. VIII, no seria fruit de les seves reflexions²⁷⁰. Creiem massa optimistes aquestes apreciacions, perquè no basta haver mostrat un antiadopcionisme, abans que aquest sorgís. En el fons, no era qüestió de paraules, sinó d'enfocament teològic. D'altra banda, no creiem resolt el problema del tardà adopcionisme hispànic, si solament ens atenem a les condemnes carolines. Molt sumàriament ens hi referirem, quan recollirem alguns resums dels escrits de Feliu d'Urgell.²⁷¹ Ara bé, com veurem tot d'una, els teòlegs feia segles que ja llegien la fórmula de Toledo en el nostre tractat; malgrat aquest adoctrinament, no varen preservar la Hispània de les proclivitats a l'esmentat adopcionisme.

Si fos possible la generació per lliure voluntat del Pare, tindríem que en un determinat moment l'hauria decidida sense el Fill. L'exclusió d'aquesta explicació prové de la reacció antiarriana, que trobam ja a la *Fides catholica* de GRE-

265. PL 40, 734.

266. *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, 346-347; PL 12, 959A.

267. Cf. *Quaestiones*, 24-25.

268. PL 40, 734.

269. *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, 347; PL 12, 960A.

270. *Colección de cánones de la Iglesia Española* publicada en latín a espensas de nuestros reyes por el Señor Don Francisco Antonio GONZÁLEZ [...] Traducida al castellano con notas é ilustraciones por D. Juan TEJADA Y RAMIRO, Madrid, Imprenta de Anselmo Santa Coloma y Compañía 1850, 438.

271. Cf. 54-58.

GORI D'IL·LÍBERIS²⁷². Concloem, per tant, que els bisbes toledans sintetitzaren en una fórmula les dues línies.

QQ. 1²⁷³ i 7²⁷⁴ = XIè Concili de Toledo: «[09]²⁷⁵ Hic etiam Filius Dei *natura est Filius, non adoptione*, quem Deus Pater nec voluntate, *nec necessitate genuisse credendus est, quia nulla in Deo necessitas capit, nec voluntas sapientiam praeventit*».

L'article següent torna dependre de la tradició hispànica. La petja de BACQUIARI sembla probable. CONSENCI i el I Concili de Toledo incidiren en la qüestió de la procedència de l'Esperit Sant, entrant ja en la polèmica antipriscil·liana:

Q. 2²⁷⁶ = XIè Concili de Toledo: «[11]²⁷⁷ Hic etiam Spiritus sanctus nec ingenuus nec genitus creditur, ne aut si ingenuum dixerimus duos patres dicamus, aut si genitum duos filios praedicare monstremur».

Entram en una fórmula que, de diverses maneres ja trobam a sant AGUSTÍ, tant en el *trin.*, a *ciu.*, als *Io. eu. tr.*, etc., obres que va conèixer l'autor de *Quaestiones Orosii*. D'altra banda, excloure tres déus era doctrina comuna; però ens sembla que la formulació toledana té com a punt inspirador la de les *Quaestiones Orosii*.

Q. 3²⁷⁸ = XIè Concili de Toledo: «[19]²⁷⁹ Deus ergo Pater, Deus Filius, Deus Spiritus Sanctus singulariter dicimus, nec tamen tres Dii sed est unus Deus».

La fórmula ‚Personas distingimus, non deitatem separamus’ és prou reeixida, i la trobam per primer cop al *Quaestiones Orosii*. Va arribar a l'XIè Concili toledà; creiem que directament, tot i que, com feim constar tot seguit, ja l'havia coneguda el IVt Concili. La lletra de les *Quaestiones Orosii* és més apropada a l'XIè Concili, si la comparem amb la del IVt.

Q. 1²⁸⁰ = XIè Concili de Toledo: «[26]²⁸¹ Cum autem dicimus ipsum esse Patrem, quod Filium, ipsum Filium, quod Patrem, ipsum Spiritum sanctum, quod Patrem et Filium, ad naturam, qua Deus est, vel substantiam pertinere monstratur. *Quoad substantiam unum sunt, personas enim distinguimus, non Deitatem separamus*. Trinitatem igitur in personarum distinctione agnoscimus, unitatem propter naturam vel substantiam profitemur».

272. Cf. *Quaestiones*, 24-25.

273. PL 40, 734.

274. PL 40, 736-737.

275. PL 12, 960B (348).

276. PL 40, 734. Més endavant, en el n.º. 13, 348, recorre la qüestió sobre si per l'encarnació i la procedència el Fill i l'Esperit són menors per referència al Pare, la qual se troba d'alguna manera exposada a la mateixa Q. 2.

277. PL 12, 961A (348).

278. PL 40, 735.

279. PL 12, 962A-B (349).

280. PL 40, 734.

281. PL 12, 963B-C (350).

Q. 1²⁸² = *IV Concili de Toledo*²⁸³: «Patrem et Filium et Spiritum Sanctum unius deitatis atque substantiae confitemur, in personarum diversitate Trinitatem credentes, in divinitate unitatem praedicantes nec personas confundimus, nec substantiam separamus.

Advertim que l'expressió del símbol *Quicumque*, que ja hem esmentat més amunt,²⁸⁴ s'apropa a la que acabam de transcriure:

«[4] Neque confundentes personas, neque substantiam separantes.

L'expressió ,sola Filii persona suscepit carnem' té molts paral·lels, sobretot si posam com a subjecte el terme ,Filius'. Per això, ens inclinam a pensar que en les *Quaestiones Orosii* hem de cercar el focus inspirador d'aquestes altres peces del símbol toledà:

Q. 6²⁸⁵ = *XIè Concili de Toledo*: «[36]²⁸⁶. De his tribus personis *solum Filii personam* pro liberatione humani generis hominem verum sine peccato de sancta et immaculata Maria Virgine *credimus assumpsisse.*»

«[52]²⁸⁷ *Sed sola Filii persona suscepit carnem, per quam minor esse creditur illis personis duabus.*».

La cristologia conciliar a partir de l'esquema ,homo assumptus', de tradició hispànica i augustiniana, després d'una digressió sobre el part virginal de Maria, necessita matisar les expressions, a l'hora d'haver d'incorporar la citació de *Jn* 1, 14: «El Verb es va fer carn». La Q. 4 recorre a una explicació, aplicant principis de lògica i d'interpretació literària, quan mostra que, a l'evangeli citat, el terme ,carn' és posat per a significar tot l'home, el cos i l'ànima racional: «Carnem istam a parte totum hominem intelligimus, id est carnem et animam rationalem».²⁸⁸ Les *Quaestiones Orosii* completen la reflexió tot inspirant-se en l'axioma tradicional segons el qual solament queda redimit allò que el Crist va assumir. Per la qual cosa, així com el primer home va caure en el cos i en l'ànima, el mitjancer entre Déu i els homes, Crist, ha de redimir el cos i l'ànima, i per això en l'assumpció de l'home havia d'assumir l'un i l'altra. Aquest darrer enfocament no entra en el text següent del concili toledà, que acaba el punt de referència amb una conclusió sobre la humanitat i la divinitat del Crist:

Q. 4²⁸⁹ = *XIè Concili de Toledo*: «[39]²⁹⁰ "Verbum caro factum est et habitavit in nobis" nec tamen Verbum ipsum in carne conversum atque mutatum est, ut desineret

282. PL 40, 734.

283. *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, 187.

284. Cf. 18.

285. PL 40, 735.

286. PL 12, 965A (351).

287. PL 12, 966C (353).

288. PL 40, 736.

289. PL 40, 736.

290. PL 12, 965C (351).

Deus esse qui homo esse voluisset, sed ita Verbum caro factum est, ut non tantum ibi sit Verbum Dei et hominis caro, sed etiam rationabilis hominis anima, atque hoc totum et Deus dicatur propter Deum, et homo propter hominem».

Ja hem observat al seu lloc²⁹¹ que les *Quaestiones Orosii* eren arcaïtzants, quan conservaven el terme ,substantia' en lloc de servir-se del més tècnic que era ,natura'. Vegeu com, en una expressió que li manlleva el concili toledà, els conciliaris actualitzaren la terminologia.

Q. 5²⁹² = XIè Concili de Toledo: «[41]²⁹³ Nec tamen quia *duas diximus* in Filio Dei esse naturas, *duas causabimus in eo esse personas, ne Trinitati, quod absit, accedere videatur quaternitas.*»

Més endavant, ens trobam que les *Quaestiones Orosii* parteixen de la Trinitat entesa com a ,substantia' única, que és la que obrà en l'encarnació, expressada en la fórmula ,operata est hominem', tot mantenint la referència a l'esquema ,homo assumptus'. També aquí el símbol toledà, tot i seguir les expressions de les *Quaestiones Orosii*, modernitza el vocabulari.

Q. 6²⁹⁴ = XIè Concili de Toledo: «[43]²⁹⁵ ...sed tantummodo *Filium, qui solus* naturam nostram in unitate suae personae assumpsit. Incarnationem quoque hujus Filii Dei *tota Trinitas operasse* credenda est».

Aquesta teologia, pel que veurem²⁹⁶, ocasionà certes dificultats al bisbe Fel·liu d'Urgell, car els teòlegs carolins no acabaven de veure la seva correcció.

Tampoc no va ser ben vista l'explicació de FELIU, sobre la doble nativitat del Crist, tot i que també se tracta d'una explicació teològica que, bastant literalment, varen assumir les *Quaestiones Orosii*, 10, seguides ben de prop per les *Sententiae sanctorum patrum*, 35²⁹⁷, i proposades en una forma literària un poc més lliure pel nostre concili:

Q. 10²⁹⁸ = XIè Concili de Toledo: «[48]²⁹⁹ Ambae tamen in illo generationes mirabiles, quia et de Patre ante saecula sine matre est genitus, et in fine saeculorum de Matre sine patre est generatus».

També registram alguna reminiscència de les *Quaestiones Orosii* a les actes del XVè concili de Toledo de l'any 688. Amb tot, observam que ja s'ha produït un avanç en la terminologia, i s'ha introduït el terme ,relatiuus', que el nostre tractat desconeix:

291. Cf. *Quaestiones*, 34.

292. PL 40, 735.

293. PL 12, 965C (352).

294. PL 40, 736.

295. PL 12, 965D-966A.

296. Vegeu, 57-58.

297. Vegeu més amunt, 26.

298. PL 40, 737.

299. PL 12, 965D-966A.

Q. 1³⁰⁰ = *XV Concili de Toledo (688)*: «[...] sicut et relativo vocabulo Pater nominatus non est ipse qui Filius, vel Filius quum dicitur, non est ipse qui Spiritus Sanctus, nec Spiritus Sanctus ipse est qui Pater vel Filus».³⁰¹

Igualment, descobrim vestigis del nostre tractat al concili següent, el XVIè de l'any 693, a la confessió de fe, que repassa els trets antimodalistes de la doctrina trinitària d'encuny hispànic en continuïtat amb els concilis IVt i XIè de Toledo:³⁰²

Q. 1³⁰³ = *XVIè Concili de Toledo (693)*³⁰⁴: «[...] Spiritum vero Sanctum ex Patre Filioque absque aliquo initio procedentem. Qui tres, quamquam personarum secernantur distinctione, numquam tamen separantur potentiae maiestate: inseparabilis nempe aequalitatis eorum insinuat divinitas: et tamen quamvis Pater genuerit Filium, nec ideo Filius sit idem qui Pater, neque Pater sit ipse qui Filius, sed nec Spiritus sanctus Pater sit Filiusque sed tantum Patris Filiique Spiritus eidem Patri et Filio etiam ipse coequalis».

Encara més endavant hi ha ressonàncies de la mateixa qüestió, en el punt ja sovint adduït, segons el qual la distinció de les persones no deriva en separació de la substància:

«Et ista dicentes non personarum confundimus proprietates, nec unionem substantiae separamus».³⁰⁵

L'altre punt cabdal per a explicar com l'Encarnació del Fill és també obra de tota la Trinitat torna a comparèixer en aquest concili, en termes que ens fan recordar les *Quaestiones Orosii*, Q. 6:

Q. 6³⁰⁶ = «Denique quia sanctae Trinitatis, etsi non ut debuit, tamen quantum ipse donavit hucusque mysterium confitendo digessimus, exinde quae de ipsa Trinitate persona suscepit carnem, pie et orthodoxe subsequiva serie pandimus. Unde licet inseparabilia sint opera Trinitatis, tamen fideliter profiteamur non tantum fide cordis sed oris professione quod non tota unitas suscepit carnem sed solus Filius Dei,³⁰⁷ [...] Cuius nempe angeli oraculum, dum Spiritum Sanctum superventurum in ea {sc. Maria} dicit, et virtutem Altissimi, qui est Dei Patris Filius, obumbraturum eam praemonuit, eiusdem Filii carni totam Trinitatem cooperatricem esse monstravit».³⁰⁸

300. PL 40, 734.

301. *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, 455.

302. Cf. 22, 46, 49.

303. PL 40, 734.

304. *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, 489-490.

305. *Ibid.*, 491.

306. PL 40, 735-736. Vegeu *Quaestiones*, 36.

307. *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, 492. Vegeu XIè Concili de Toledo [44], *Ibid.* 352, citat més amunt, 50.

308. *Ibid.* 492-493.

IX. LES FÓRMULES DE FE HISPÀNIQUES (SS. VII-VIII)

9.1. *El còdex de Roda*

En el còdex de Roda, descobert per Zacarías GARCÍA VILLADA³⁰⁹, ens sorprenen tot un seguit de fórmules, també en estil dialogal, més tallades i concises, però de dependència ben clara de les *Quaestiones Orosii*. Provenen del s. VII o més tost del VIII. El que no és senzill de destriar és si entre les *Quaestiones* i aquestes fórmules hi hem de posar els concilis toledans. En qualsevol hipòtesi, comencem per assenyalar que, a la secció *Iterum de beata Maria*, no ens detenim en les distincions que fa en explicar els misteris del Crist, ‚secundum divinitatem’ o ‚secundum carnem’³¹⁰, car poden pertànyer al patrimoni comú. Quan ens atansam a l’apartat *Item de Sancta Trinitate*, podríem esperar que descriuria la procedència de l’Esperit Sant segons les ben conegudes fórmules hispàniques i la de les nostres *Quaestiones*; però en el còdex s’hi han introduït algunes variants. En lloc de conservar el terme ‚ingenitum’, hi llegim l’altre, ‚creatum’. Hi ha una doble conseqüència. La primera és que hom evita parlar d’un doble principi, el Pare i l’Esperit Sant, punt que les *Quaestiones* havien d’aclarir i, en segon lloc, si l’Esperit Sant no és principi, tampoc no és una criatura, perquè el seu origen és per procedència. La Q. 2 condiona la resposta a la pregunta que segueix:

«Spiritum Sanctum quomodo credis? Responsio: Nec genitum, nec creatum. Interrogatio: Et quomodo, nec genitum, nec creatum? Responsio: Quia a Patre et Filio procedens est».³¹¹

Més endavant especifica més sobre l’origen del Fill, al qual solament ha fet una al·lusió. El plantejament de les *Quaestiones* és palès. Per no trencar la seqüència del text, posam entre claudàtors el número de la qüestió que condueix el pensament:

QQ. 1 i 7 = «Interrogatio: Dic mihi, frater, quomodo genuit Deus Filium? Responsio: Non de nicilo, neque de aliqua substantia, sed semedipso genuit Filium. ‘ [Q. 7] Interrogatio: Dic mihi, frater, uoluntarie genuit Deus Filium, an necessitate? Responsio: Nec uoluntatem, nec necessitatem. ‘ Interrogatio: Et quomodo? Responsio: Ex natura. ‘ Interrogatio: Quid ex natura? Responsio: Id est, unus Deus. ‘ [Q. 6] Interrogatio: dic mihi frater, tota Trinitas operata est in Filio, an non? Responsio: Tota. ‘ Interrogatio: Quomodo tota? Responsio: Quia nunquam Pater fuit sine Filio, nec Filius sine Patre»³¹².

309. *El còdex de Roda recuperado*, dins «Revista de Filología Española», 15 (1928), 113-130. ID., *Historia Eclesiástica de España*, II/2, Madrid, Editorial “Razón y Fe” 1933, 274-280.

310. *El còdex*, 127; *Historia*, 274-275.

311. *El còdex*, 127; *Historia*, 275.

312. Hauria de dir ‚Patre’. Cf. *El còdex*, 127; *Historia*, 275.

La Q. 6 retorna, en la fórmula:

«Credo totam Trinitatem operata esse in Filio, sed sola Filii Persona suscepit carnem, ut usque in eternum possideat eam [...]».³¹³

Més endavant, encara hi ha un altre passatge interessant, condicionat per la Q. 2:

«[...] et illa Spiritus Sancti Persona, Deus est, nec ingenuus, sicut Pater, nec genitus est sicut Filius, set ab utroque procedens».³¹⁴

9.2. *Beat de Liébana i Eteri d'Osma*

BEAT i ETERI, al capítol XVIII del primer llibre de l'*Adversus Elipandum*, escrit amb posterioritat a l'any 785, afirmen la realitat de la crucifixió del Fill de Déu, que ho és pròpiament i no per adopció, *uerus Filius Dei proprius, non adoptivus*, i, al capítol següent³¹⁵, recorren a fórmules que tenen algun sabor que hem percebut als símbols hispànics i a les *Quaestiones Orosii*, 4. El context teològic ja és força divers. Però cal dir que la pressió d'aquesta fórmula no va ser tan forta com pogué pensar TEJADA AGUIRRE³¹⁶, car ni els mateixos concilis de Toledo varen assolir alliberar la Península Ibèrica de tota propensió a l'adopcionisme. Altra cosa és que tots els que en foren acusats haguessin donat motius per a ésser-ho.

«XVIII. Non debemus ergo dubitare de eo quem Iudaei crucifixerunt, quod ipse sit verus Filius Dei proprius, non adoptivus [...]»

Lleument pogué influir en el capítol següent la Q. 3, en la qual, mentre se proclama la distinció de les persones, s'exclou una triple divinitat:

«XIX³¹⁷. Non ergo separamus Patrem et Spiritum sanctum a Filio, cum solum Filium dicimus Deum. Pater et Filius ambo simul unus Deus. [...] Et hi tres non sunt tres dii omnipotentes, sed unus Deus omnipotens, Pater, et Filius, et Spiritus sanctus. Et ideo solus sufficit Pater Deus, quia separari a Filio et Spiritu sancto non potest. Et solus sufficit Christus Filius Dei Deus, quia separari a Patre et Spiritu sancto non potest. Solus etiam sufficit Spiritus sanctus, quia separari a Patre et Filio non potest, quia simul tres unus Deus».

313. *El códice*, 127; *Historia*, 278.

314. *Historia*, 280.

315. *Beati Liebanensis et Eteri Oxomensis adversus Elipandum libri 2*, CC CM LIX (LÖFSTEDT, Turnholt, Brepols 1984, 13); PL 96, 904.

316. Vegeu més amunt, 47, amb la nota 270.

317. CC CM LIX, 14; PL 96, 905B-C.

9.3. *El bisbe Feliu d'Urgell (+818)*³¹⁸

L'any 799 Carlemany va fer celebrar un concili a Aquisgrà, en el qual el bisbe FELIU D'URGELL fou judicat i condemnat per adopcionista. Nosaltres no entrarem directament en una qüestió tan complexa; però creiem que no serà vana l'aportació que extraurem de l'ús que s'hi pogué fer de les *Quaestiones Orosii*. Allò que ens ha arribat de FELIU és poc i mediatitzat pels seus contraris, ALCUÍ DE YORK, PAULÍ D'AQUILEIA i AGOBARD DE LIÓ.

ALCUÍ, als *Contra Felicem urgellitanum episcopum libri septem*, va recollir dos passatges que d'alguna manera ens fan pensar en el nostre tractat. La claredat amb la qual ens cercioram que el bisbe FELIU els va adduir a la seva mena de catecisme, conegut mitjançant el bisbe AGOBARD, ens incita a no menystenir els textos d'origen no gaire definit. El primer el llegim al llibre V, 2, en el qual ALCUÍ atribueix a FELIU que el Fill de Déu, „secundum formam Dei bis genitus est”. Ja Jesús SOLANO va notar que aquesta expressió és ben impròpia.³¹⁹ Però, més endavant, observam que ALCUÍ acusa FELIU d'afirmar que el Crist, no el Verb, té dos pares, David, en quant home i Déu Pare per adopció. Volem creure que l'acusació d'ALCUÍ solament versa sobre el terme *adoptio*,³²⁰ car la resta prové de sant AGUSTÍ, *trin.*, XV, 48, per la via de les *Quaestiones Orosii*, 10, i l'acabatall prové de la Q. 1:

Q. 10 i 1³²¹ = *Contra Felicem*, V, 2³²²: «Sequitur et altera in libello tuo sententia prioribus tuis verbis non conveniens. “Ipsum, inquis, credimus verum et proprium Dei Filium, ac verum Deum, qui secundum formam Dei bis genitus est; primo videlicet de Patre sine carne absque matre: secundo vero ex matre cum carne sine Patre. Illum verum Deum ex utroque parente ineffabiliter genitum credimus, cui Pater per David loquitur: „Ex utero ante luciferum genui te”. [Ps 119,3] Paulo ante dixisti «Christum duos habere patres, David scilicet naturalem, et Deum Patrem ex adoptione»».

Pel que fa a la doble filiació, segons la qual, com recollien certs catecismes posttridentins, que han conservat la seva vigència fins ben entrat el s. XX, el Crist en quant Déu té Pare i no té mare, i en quant home té mare, però no té Pare, les *Quaestiones Orosii*, 10, transcrites per les *Sententiae sanctorum patrum*,

318. Josep PERARNAU I ESPELT, *Una nova font de Feliu d'Urgell*, ATCA, XXI (2002), 645-650.

319. *El Concilio de Calcedonia y la controversia adopcionista del siglo VIII en España*, dins *Das Konzil von Chalkedon. Geschichte und Gegenwart. II: Entscheidung um Chalkedon*, Editat per Aloys GRILLMEIER i Heinrich BACHT, Würzburg, Echter Verlag 1953, 844.

320. Sobre el terme, vegeu Josep PERARNAU I ESPELT, *Aproximació al nucli doctrinal de Feliu d'Urgell*, dins BISBAT D'URGELL, *Jornades Internacionals d'Estudi sobre el bisbe Feliu d'Urgell. La Seu d'Urgell, 28-30 de setembre de 1999. Crònica i estudis*. Josep PERARNAU (Coordinador), (Studia, textus, subsidia. IX) Barcelona i la Seu d'Urgell, Facultat de Teologia de Catalunya i Societat Cultural Urgel-litana 2000, 121-122.

321. PL 40, 737, que podeu llegir, quasi a la lletra, a les *Sententiae sanctorum patrum*, 35, citat, #18.

322. PL 101, 189B. És el text n.º 32, 25, de la selecció feta per Josep PERARNAU I ESPELT, dins ID. (coordinador) *Feliu d'Urgell. Bases per al seu estudi*, (Studia, textus, subsidia, VIII). Facultat de Teologia de Catalunya- Societat Cultural Urgel-litana 1999.

35,³²³ en parlen clarament, tot seguint ben de prop sant AGUSTÍ.³²⁴ En aquesta trajectòria s'arreglera l'XIè Concili de Toledo, [48]³²⁵ quan tornà a incidir en expressions semblants a les de les que acabam d'esmentar. El verset del *S/m* CXIX, 3, el cita la Q. 1, que no al·ludeix, però, a David i precisa que el Verb és Fill *natura non adoptione*. Cal no minimitzar la comprovació que aquí no parla del Crist sinó del Fill. La mateixa Q. 1, en la seva part final, a la qual pertanyen les referències que acabam de fer, recull unes expressions que expliciten el sentit de la citació de l'esmentat salm. La seva inspiració se troba en sant AGUSTÍ, *Contra Maximinum arianorum episcopum*, I, 7³²⁶. El bisbe d'Hipona afirma que, així com l'home engendra l'home, així la generació de Déu s'origina en la seva natura i el Fill que engendra és Déu. El mateix llegim a la Q. 1.

La que sembla una citació textual de FELIU no pot ser més tradicional. Les coses així estant, hom no s'estalvia el calfred que produeix comprovar que precisament les expressions teològiques tradicionals se converteixen en motiu pel qual FELIU fou objecte d'un procés eclesiàstic i polític. La sensació d'inseguretat i de desempar absolut devia ser clara. La darrera expressió que llegim en ALCUÍ, segons la qual FELIU asseverava que el Fill tenia Déu com a Pare per adopció, sen's fa sospitosa. Davant un teòleg tan poc informat com ALCUÍ, ens estimaríem més disposar de l'escrit del bisbe d'Urgell.

Tornem a advertir que el text, que ALCUÍ atribueix al bisbe d'Urgell, considera com a subjecte el Crist i no el Fill de Déu³²⁷:

Q. 1 = III³²⁸: «Ut autem hanc dualitatem personae in Christo vitare te velle videaris, ponis exempli gratia hominem ex anima et corpore unum esse filium parentum suorum. "Et licet, ais, ex Deo Deus, et homo ex homine in singularitate personae, unus atque idem sit Christus Dei; sicut quicumque homo ex anima de nihilo creata, et carne ex utroque parente formata unus est utrisque parentibus, patris sui videlicet et matris filius".»

Coneixem alguns aspectes més de la doctrina de Feliu, que reflecteixen de qualque manera el que pensava mentre era forçat a residir a Lió, mitjançant uns extrems d'una mena de catecisme que ens ha transmès el bisbe de la ciutat, el teòleg originari de la Marca Hispànica, AGOBARD, al seu *Liber adversum dogma Felicis Urgellensis*. Comencem per llegir-hi unes paraules textualment preses de les *Quaestiones Orosii*, 7, sobre la generació del Fill:

Q. 7 = IX³²⁹. «Dixit itaque Felix in suprascripta sua scedula post aliqua, quae praemiserat, quasi interrogans: "Deus Pater omnipotens, voluntate genuit Filium, an necessitate"?

323. Vegeu, 26.

324. Vegeu el text *trin.* XV, 48, PL 42, 1095, que citam literalment a *Quaestiones*, 42-43.

325. Vegeu més amunt, 50.

326. PL 42, 749-750. Cf. 46.

327. Vegeu sobre el text següent, les observacions de PERARNAU I ESPELT, *Aproximació*, 115-116.

328. PL 101, 189D. És el text de 26/33.

329. CC CM 52 (VAN ACKER, Turnholt, Brepols 1981, 79); PL 104, 40C-D. Vegeu el text a PERARNAU, 41/42/84.

Et respondit: “*Quantum ad diuinitatis eius essentiam pertinet, neque uoluntate, neque necessitate, sed natura. In uero quippe Filio de substantia Patris genito, uoluntas natiuitatem praeire non potest, ubi natura praecedit, sed neque necessitate, que in Deo utique non est. Quantum uero ad humanitatis eius substantiam conuenit, eundem Filium suum quia non ex semetipso genuit, sed de substantia matris Virginis creauit, et nasci uoluit, ob hoc, uoluntate propter redemptionem nostram, non qualibet necessitate eius filius creditur*”.

AGOBARD, com veiem seguidament, considera vana i supèrflua aquesta qüestió. Però no ho cregué així el concili de Toledo XI,³³⁰ ni tampoc més tard sant TOMÀS D’AQUINO, com ja n’hem donat prova a la llinda d’aquest treball³³¹. Més encara, direm que sant AGUSTÍ a *Contra sermonem arrianorum*, c. I, 1-2. C. II, 3³³², se’n va ocupar, possiblement seguint uns plantejaments hispànics, que registram a GREGORI D’ELVIRA, *Fides catholica*³³³: «Pater Filium genuit, non uoluntate nec necessitate, sed natura».³³⁴ I també ho va tractar el LUCIFERÀ hispànic, *trin.*, X³³⁵, la qual cosa confirma que la teologia trinitària hispànica conservava unes preocupacions antiarrianes que, d’una manera més o menys soterrada, configuraven la mentalitat dels teòlegs i s’expressaven en els concilis anteriors.

Q. 7 = X.³³⁶ «In hac sententia Felix primum ex interrogatione superflua et vana, qua interrogat, utrum uoluntate an necessitate genuerit Pater Filium, occasionem sibi parat perueniendi ad id quod male sentit, et loquendo explicare non audet. Dicendo namque: “In uero quippe filio de substantia patris genito”, ita diuidit diuinitatem ab humanitate in Domino, ut eam in sola diuinitate dicat uerum Filium, in qua et de Patris substantia est genitus; iuxta humanitatem autem, in qua et dicit illum de substantia matris uirginis creatum, sentiat eum non uerum, licet loquendo explicare non audeat. Apparet enim haec fraus in eo quod sic de substantia diuinitatis loquitur, quasi de alia persona praeter humanitatem. Dicens namque de sola diuinitatis substantia: «In uero quippe filio», uult demonstrare non eum esse in utraque substantia uerum filium. Quod autem interponit dicens: “Voluntas natiuitatem praeire non potest ubi natura praecedit”, apertissimum mendacium profitetur. In omnipotente enim et sempiterno Deo omnia sempiterna sunt, neque ei qui fecit tempora, aliquid accessit ex tempore. Naturae enim quae initio caret et incremento non indiget, quod est habere, hoc esse; et quod est esse, perpetuum est; et sicut nullum finem, ita nullam recipit mutabilitatem. Non ergo in illo natura praecedit uoluntatem, neque uoluntas consilium, neque consilium Verbum; quia sicut nunquam fuit sine Verbo, ita nunquam fuit sine sapientia, sine consilio, sine uoluntate, vel quidquid de Deo ueraciter dici potest».

330. Cf. 48. Vegeu SOLANO, *El Concilio de Calcedonia*, 847, que prescindeix dels antecedents històrics de l’expressió.

331. Vegeu més amunt, 10. Cf. 25, 47-48, 52.

332. PL 42, 684-685.

333. GREGORIO DE ELVIRA, *La fe*, 167.

334. L’incís no ha estat traduït per PASCUAL TORRÓ, dins *Ibid.*, 169.

335. PL 62, 290D. Vegeu aquests texts a *Quaestiones*, 37-39.

336. PL 104, 40D-41B. Vegeu com Benigne MARQUÈS examina els problemes que sorgeixen amb l’escript pòstum de FELIU, i concretament addueix aquest passatge i en recull els matisos a *Comentaris als textos de la cèdula de Felix d’Urgell*, dins *Jornades*, 141.

La teologia hispànica, tal vegada amb menys insistència, va conservar l'expressió ,homo assumptus'³³⁷ i les equivalents, com podria ésser ,forma serui', ambdues d'origen augustiniana i reiterades a les *Quaestiones Orosii* i en els concilis de Toledo que, com ha observat John C. CAVADINI, no poden ésser mal enteses per elles mateixes i, més encara, afegeix que ni ELIPAND ni FELIU mai no parlen de ,la persona de l'home que va ser assumit'³³⁸. I, tot reconeixent-ne l'ús tradicional, AGOBARD DE LIÓ se'n va adonar, i va observar que FELIU era propens a servir-se'n, per la qual cosa va posar en guàrdia els lectors. Advertia que per aquest camí s'havia mogut Nestori. Per a nosaltres aquesta observació ens és també una pista que ens permet de copsar les diversitats, si no d'escola, sí en la tradició, que distingien la Hispània i la que ja aleshores era la França incipient. Possiblement AGOBARD havia refet la seva formació teològica en aquest ambient carolí, de tradició diversa, si el comparem amb la mediterrània, pròpia del seu lloc de naixement. Continua així AGOBARD:

Ibid., VIII³³⁹. «Videtur mihi etiam vestra charitas commonenda de hoc quod Felix frequenter gaudet dicere ,hominem assumptum', vel formam servi'. Quanquam enim et pie dici possit, sicut et frequentissime dictum a sanctis Patribus invenitur; tamen considerandum est quod etiam impie dici possit.»

Quina hagués estat la sort de FELIU i quina hagués pogut ésser la valoració dels teòlegs hispànics, si AGOBARD hagués tingut consciència que per a l'un i els altres era molt més familiar sant AGUSTÍ, doctor indiscutible, que no ho era Nestori, conegut ben indirectament i com a condemnat per heretge? Des d'una perspectiva lleugerament diferent, PERARNAU ha resumit l'estudi de SCHÄFERDIEK, que hem citat, escrivint que «l'autor considera que el punt central i decisiu de tot l'afer fou el de si podia tenir vigència i validesa una tradició hispànica com a realitat substantiva dins, i de vegades al marge de i àdhuc en contraposició a, l'Església general».³⁴⁰

Nosaltres encara estenem la pregunta, i ens demanam, per on s'hagués encaminat l'art hispànic dels ss. X i XI, si en lloc de tenir com a models Aquisgrà i

337. Vegeu, Knut SCHÄFERDIEK, *Der adoptianische Streit im Rahmen der spanischen Kirchengeschichte*, dins «Zeitschrift für Kirchengeschichte», 80 (1969) [(vierte Folge) 18], 291-311, i 81 (1970), 1-16. L'autor és abundant en les referències, 308-311, i ja té clar que no cal recórrer a tradicions orientals, ortodoxes o nestorianes, ni tampoc al diàleg amb l'Islam, per explicar l'arribada a l'adopcionisme. El rebuig dels influxos islàmics o d'una hipotètica missió entre els musulmans, en Feliu d'Urgell, és clar en PERARNAU I ESPELT, segons Robert BARÓ, *Resum de les intervencions orals*, a *Jornades*, p. 81-82. Vegeu, també, John C. CAVADINI, *The Last Christology of the West. Adoptionism in Sapin and Gaul, 785-820*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1993, p. 224, s. v. "homo assumptus" i ID., *Felix of Urgell: His Theology in Contemporary Scholarship*, dins *Jornades*, 99.

338. *Felix of Urgell*, 93.

339. PL 104, 40A.

340. Josep PERARNAU I ESPELT, *Feliu d'Urgell: Fonts per al seu estudi i bibliografia dels darrers seixanta anys*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», 16 (1997), 464, i *Feliu d'Urgell. Bases per al seu estudi*. Josep PERARNAU (Coordinador) (Studia, textus, subsidia. VIII) Barcelona i la Seu d'Urgell, Facultat de Teologia de Catalunya i Societat Cultural Urgel-litana 1999, 202.

Constantinoble, amb tota la pompa imperial, traspasada a les imatges del despullat Crucificat, s'haguessin inspirat més en l'home Jesús de Natzaret i de Galilea? És a dir, si la litúrgia hagués expressat més la cristologia tradicional a la Hispània, que ELIPAND, va exposar amb cru realisme, dient del Crist:

«Quem sacra Scriptura testatur pro salute humani generis, deitate exinanita, hominem factum, circumcisum, baptizatum, flagellatum, crucifixum, mortuum, sepultum, servum, captivum, peregrinum, leprosum, despectum, et, quod est deterius, non solum ab angelis, sed etiam ab hominibus minoratum, vermem esse dictum, ex persona Scriptura ejus dicente: “Ego sum vermis, et non homo; opprobrium hominum, et abjectio plebis” [Ps. XXI, 7]».³⁴¹

Ara bé, les preferències en la litúrgia i en l'art se decantaren per Constantinoble i Aquisgrà, és a dir, per formes extra-bíbliques, amb la qual cosa manllevaren elements de les corts imperials, per expressar l'altra condició de Jesús que, en paraules del mateix Elipand, completen el fragment que hem adduït:

«Cujus gloriam, secundum divinitatem, stupent coelestia, et magnitudinem contremiscunt terrena».

Segons aquests hipotètics supòsits històrics, les devocions, que començaren a sorgir als ss. IX-X, possiblement haguessin estat supèrflues,³⁴² perquè la teologia i la litúrgia no s'haguessin desenganxat de l'Encarnació ni dels seus fidels, peregrins i serfs, que arribaren a sentir en veritat el que acabam de transcriure: ,contremiscunt terrena'. Els cristians començaren a sentir-se temorencs i allunyats de Jesús de Natzaret. Podem hipotitzar dient que les línies estètiques de la representació del Crist per la pintura i l'escultura romànica pirinenca depenen del gir imposat per Carlemange?

Avui tenim el pantocràtor imperial de Taüll. Mai no podrem saber quins serien els trets de la imatge de Jesús segons FELIU D'URGELL i ELIPAND DE TOLEDO.

X. L'HERÈNCIA INSULAR DEL S. VIII

10.1. *Beda el Venerable* (+735)

Entre els molts escrits que hem repassat, BEDA és el primer que sembla voler imitar de qualque manera l'autor de les *Quaestiones Orosii*, ja des del pròleg. Recorda que són molts els qui han comentat el Gènesi, i ho han fet amb com-

341. PL 96, 917A.

342. Sobre l'origen de les devocions, que afecta el tema que hipotitzam, un resum ben útil és el de Josef Andreas JUNGSMANN, *Frömmigkeitsformen*, dins *Handbuch der Kirchengeschichte*, III/1: *Die Mittelalterliche Kirche. Vom kirchlichen Frühmittelalter zur gregorianischen Reform*, (Herausgegeben von Hubert JEDIN), Freiburg-Basel-Wien, Herder 1966, 356-364.

petència. Si vora els grans autors el de les *Quaestiones* declarava la seva ,paruitas', Beda apel·la a la seva ,pusillitas'. Si les *Quaestiones* semblen una obra que solament depèn d'autors llatins, Beda en cita que són grecs, i ho diu expressament. Enumera els llibres dels principals autors, que citarà expressament o d'una manera tàcita. I afegeix que de sant AGUSTÍ també emprà obres menors. I entre elles nosaltres hi hem de reconèixer les esmentades qüestions, que eren reconegudes com augustinianes. Encetam ara el primer text de BEDA, amb un llarg fragment del seu pròleg:

«*Libri quatuor in principium Genesis, usque ad nativitatem Isaac et electionem Ismaelis. Praefatio ad Accam episcopum Hagustaldensem*³⁴³. Dilectissimo ac reverendissimo antistiti Acca, humillimus famulorum Christi Beda salutem. De principio libri Genesis, in quo mundi hujus creatio descripta est multi multa dixere, multa posteris ingenii sui monumenta reliquere; sed praecipue, quantum nostra pusillitas ediscere potuit, Basilius Caesariensis, quem Eustathius interpres de Graeco fecit esse Latinum; Ambrosius Mediolanensis, Augustinus Hipponensis episcopus; quorum primus libris novem, secundus, vestigia ejus sequens, libris sex, tertius libris duodecim, et rursus aliis duobus specialiter adversum Manichaeos descriptis, proluxa legentibus doctrinae salutaris fluentia manarunt, completo in eis promisso Veritatis, quo dicebat: Qui credit in me, sicut dicit Scriptura, flumina de ventre ejus fluent aquae vivae (Joan. VII, 38). E quibus Augustinus etiam, in libris Confessionum suarum, in libris quoque quos contra adversarium legis et prophetarum eximie composuit; sed et in aliis sparsim opusculis suis nonnullam ejusdem primordialis creaturae memoriam, cum expositione congrua fecit. Verum quia haec tam copiosa, tam sunt alta, ut vix nisi a locupletioribus tot volumina acquiri, tam profunda, ut vix nisi ab eruditioribus valeant perscrutari, placuit vestrae sanctitati id nobis officii injungere, ut de omnibus his, velut de amoenissimis late florentis paradisi campis, quae infirmorum viderentur necessitati sufficere decerperemus. Nec segnior in exsequendo quae jubere es dignatus exstiti; quin potius statim perspectis Patrum voluminibus, collegi ex his, ac duobus in libellis distinxi, quae rudem adhuc possent instituere lectorem, quibus eruditus ad altiorem disceret fortioremque majorum ascendere lectionem. In quo opere sensum per omnia memoratorum aliorumque aequae catholicorum Patrum, nunc ipsis eorum, nunc, breviandi causa, meis sermonibus, nunc tacitis eorum vocabulis, nunc commemoratis, prout opportunitas locorum dictabat, ponere studebam, perduxique opus usque dum ejectus Adam de paradiso voluptatis exsilium vitae temporalis intravit; aliqua etiam de sequentibus sacrae historiae, si Deus voluerit, auxilio vestrae intercessionis comitante, scripturus, [...]».

Si ho tenim present, el comentari de Beda abasta lleugerament una mica més d'història bíblica que les *Quaestiones Orosii*, és a dir, aquestes arriben fins a la vocació d'Abraham i BEDA s'estén fins a l'elecció d'Ismael.

El començament de l'obra exegètica de BEDA és d'inspiració trinitària. Com ho fan la Q. 1 i la 21³⁴⁴, cita *Jn VIII, 25*, en la traducció llatina, segons la qual Jesús és reconegut com a ,principium'³⁴⁵:

343. PL 91, 9A-12B.

344. Aquí comencen pròpiament les qüestions sobre el *Gn*.

345. Cf., més amunt, 22, i a *Quaestiones*, 23 i 56.

«Potest autem non improbabiler intelligi in principio fecisse Deum coelum et terram in Unigenito Filio suo, qui interrogantibus se Judaeis, quid eum credere deberent, respondit: "Principium quod et loquor vobis" (Joan. VIII, 25).³⁴⁶

La Q. 21 al·ludeix a la creació dels àngels, però creiem que BEDA depèn més directament de sant AGUSTÍ, *ciu.* XI,9³⁴⁷. Quan BEDA comenta la creació de la humanitat, *Gn* I, 26³⁴⁸, tot i que les seves expressions ens puguin fer recordar la Q. 36, hem de dir que una vegada més depèn ben directament del bisbe d'Hipona, *Gn. litt.*, III, 19, 29³⁴⁹. El plural 'facem' té implicacions trinitàries, en el comentari dels tres autors. La conclusió de la creació el sisè dia, *Gn* I, 31, estira BEDA vers les conegudes disquisicions sobre el número sis; però la seva inspiració no és prou definida³⁵⁰. Ho és més el passatge que comenta *Gn* II, 6, que parla de la gran font que regava tot el món. S'hi reflecteix el text augustiniana de *Gn. litt.*, V, 10, 26³⁵¹. Preferim dir-ho així, tot i que la Q. 36 és molt apropada al text de BEDA. Si repassam el text, veurem que sovint, quan ell segueix sant AGUSTÍ, les *Quaestiones Orosii* queden una mica més lluny. Per la qual cosa, botam moltes convergències, car el que ens interessa és copsar en quina mesura aquesta obra incideix en BEDA. Una vinculació més la podem descobrir al comentari sobre *Gn* IX, 20-21, que parla de com Noè se va embriagar i desnua, amb la qual cosa les *Quaestiones Orosii*, 60, seguint sant AGUSTÍ, *c. Faust.*, XII, 23³⁵², hi veuen una figura del poble jueu, i un anunci de la passió. Vegeu el text de BEDA:

«Bibensque vinum inebriatus est, et nudatus in tabernaculo suo. Bibit vinum Dominus cum calicem passionis accepit. Inebriatus est bibendo, cum patiendo pro nobis usque ad mortis extrema pervenit. Nudatus est in tabernaculo suo, cum in populo Judaeorum, quem suum fecerat proprium, et in quo jam dudum velut in tabernaculo suo manere consueverat, probra irrisionesque sustinens, ad ultimum crucis patibulum subiit, manifestissime omnibus patefaciens veritatem substantiae mortalis quam suscipere dignatus est».³⁵³

De mode semblant segueix l'esmentat llibre del bisbe d'Hipona, en l'exposició de *Gn* IX, 22, ben reflectit en les *Quaestiones Orosii*, 61. D'aquesta manera se tanquen les possibilitats de convergència entre aquest tractat i el comentari de BEDA als onze primers capítols del *Gn*.

Allà on creiem haver de veure un seguiment de les *Quaestiones Orosii*, 62, és al comentari de *Gn* XII, 1, sobre la vocació d'Abraham, quan BEDA, en la mateixa línia que aquest tractat, extreu conseqüències de caire ascètic:

346. PL 91, 13C.

347. PL 41, 323-324.

348. PL 91, 30C.

349. PL 34, 291-292.

350. PL 91, 33C.

351. PL 34, 330.

352. CSEL 36, 350-351; PL 42, 266.

353. PL 91, 111B-C.

«Nam et hoc quod ille jussus exiit de terra et cognatione et de domo patris sui, universis promissionis ipsius filiis, in quibus et nos sumus, constat imitandum. Egredimur quippe de terra nostra, cum carnis voluptates abdicamus; de cognatione nostra, cum vitiis omnibus cum quibus nati sumus, in quantum hominibus possibile est, nos exuere studemus; de domo patris nostri, cum ipsum mundum relinquere cum principe suo diabolo vitae coelestis amore contendimus».³⁵⁴

10.2. *El Prebium de multorum exemplaribus*

Ens topam amb una obra secundària³⁵⁵, conjuntada possiblement a Irlanda vers la meitat del s. VIII³⁵⁶, que conté diverses citacions del nostre tractat, que cal registrar aquí, per tal de resseguir-li la petja. Les peces preses de les *Quaestiones Orosii* s'encasten al final, de manera que formen els quatre darrers números del *Breuiarium*,³⁵⁷ del 89 al 93.

L'autor, després d'ocupar-se de moltes i diverses temàtiques, cap al final s'interessa per alguns aspectes de la creació. Un dels punts se centra en l'origen del mal, i pretén donar una resposta inspirada en sant AGUSTÍ.

Advertim que les *Quaestiones Orosii* ja havien ajudat a plantejar aquest insoluble problema sota la llum del mestratge del doctor africà al primer autor que les cita, pocs anys després que foren conjuntades. Ens referim a EUQUERI DE LIÓ.³⁵⁸ Varen incidir en sant ISIDOR DE SEVILLA,³⁵⁹ i en el seu seguidor, TAJÓ DE SARAGOSSA.³⁶⁰

És cert que és legítim citar l'*Enchiridion*, 4, 13³⁶¹, com ho fa MCNALLY. Però el que cal dir és que les *Quaestiones Orosii* fan de transmissores del pensament agustinianà. El text que copiam a continuació n'és una reproducció, amb les errades ortogràfiques pròpies de l'obra que ara estudiam, i no de l'escrit del s. V. Sant AGUSTÍ per res no esmenta en el context els àngels, en canvi les *Quaestiones Orosii*, Q. 16, sí³⁶²:

«*Prebium de multorum exemplaribus*, <89>³⁶³ Interrogo. Quare dictum est: "Fecit Deus omnia ualde bona"? (Gen. I, 31). Vnde ergo malum ortus est? Vt Augustinus dixit, respondimus. Malum uero nature non est, sed probacio bonis hoc nomen accepit. Deni-

354. PL 91, 137B.

355. Segons advertí Paul MEYVAERT dins DEKKERS, CPL 373A, amb lletra del 17-03-1994, ja cità les *Quaestiones Orosii* l'autor del *Prebium de multorum exemplaribus*; vegeu CPL 1129c, del s. VIII, editat al CCL 108B, 161-171. L'article de M. M. GORMAN, *The Encyclopedic Commentary on Genesis prepared for Charlemagne*, per si mateix ja ens obliga a avançar la datació del nostre escrit al s. VIII.

356. CPL 373A.

357. Així s'ha d'escriure el primer mot del títol.

358. Cf. 14.

359. Cf. 30.

360. Cf. 43.

361. PL 40, 237-238.

362. Cf. *Quaestiones*, 49-50, on podeu comparar els texts, de sant Agustí amb el de les *Quaestiones Orosii*, 16.

363. CC SL 108B (Robertus E. MCNALLY, Turnholt, Brepols 1973), 169.

que bonum potest esse sine malum. Malum non potest esse sine bono nec potest esse malum, ubi non fuerit bonum. Ac per hoc dicimus et angelum bonum et angelum malum et hominem bonum et hominem malum, sed bonum, quod angelum malum <habet, est ali>quod uiciosum <id>eoquae quando dicimus natura<m> laudamus; quando dicimus malum, non natura<m> sed uitium, quando dignus bonum, natura<m> deprehendimus».³⁶⁴

Se torna repetir el mateix procés que hem observat en el n^o. anterior. La citació de Rm VII, 23, prové de les *Quaestiones Orosii*, Q. 19, i no del bisbe d'Hipona. El passatge més proper que llegim en la seva obra és *Gn. litt.* 6, 25³⁶⁵.

Q. 19³⁶⁶ = <90>³⁶⁷ «Interrogo. Primus homo mortalis aut immortalis fuit? Augustinus dixit, quod mortalis fuit secundum aliam causam et immortalis secundum aliam causam. Tale corpus abebat primus homo quale non est <spiritalis> sed sine peccato. Non enim habebat "*legem membris suis repugnantem legi mentis*". (Rom. 7, 23) Sed utique meruit <hanc> post preuaricationem. Igitur animale corpus habuit Adam, sed non senesceret, nec deficeret per illius ligni uirtute, quo sustenebatur, quod in paradisi lignum uitae nomen accepit, quia propter Dei preceptum seruasset, oboethentiae merito in illud corpus spiritale, quale sanctis in surrectione promittetur, postmodum commotandum. Ac per hoc poteris non mori, si Deo pia oboedientia choersiset. Non enim sic factus fuerat, ut non possit mori, sicut et ceter<ae> naturae, que omnino mori non possunt, sed ita oboedientiam mortalem fecerit».

El número que segueix comença així. «Omnes angeli aequales an inaequales creati sunt? Et si aequales [...]». El text, molt corromput, és una còpia de les *Quaestiones Orosii*, Q. 17, parcialment inspirat en l'*ench.* 9, 28³⁶⁸. Aquesta dependència augustiniana l'adverteix l'editor del *Prebuarium*.

Q. 17³⁶⁹ = <91>³⁷⁰ «Interrogo. Omgeli si aequalis animae, quales creati sunt? Et sic aequalis, cur non omnes firmi et stabiles fuerunt? Si uero inaequales, quo merito alii prescientiae suae stabilitas accipere meruerunt? Alii futurae suae ruinae casum minime prouidere potuerunt. Omnes quidem angeli aequales create sunt. Sed, cadentibus illis per superbiam, caeteri Deo pia oboedientia coarserunt, accipientes certam scientiam suae stabilitatis. Quod illi numquam habuerunt, quia si fuisset gratia Dei in omnibus circumdata, numquam potuissent cadere ac beata uita quia fruntur Domino choerentes».

A diferència del que apunta MCNALLY, la inspiració augustiniana, segons pensam, prové més del *Gn. litt.*, XI, 42, 58,³⁷¹ que del *trin.* 12, 9-10³⁷². Trobam el tema resumit a la Q. 18 de les *Quaestiones Orosii*:

364. L'editor, a 169, proposa com a font AUGUSTINUS, *Enchiridion* 4, 13, CC 46 (EVANS) 54-55.

365. CSEL 28/1 (ZYCHA), 197.

366. PL 40, 239.

367. CC SL 108B (MCNALLY, Turnholt, Brepols 1973, 170).

368. PL 40, 246. Cf. *Quaestiones*, 50.

369. PL 40, 738-739.

370. PL 40, 738-739.

371. PL 34, 451-453. Cf. *Quaestiones*, 51.

372. CC 50, (MOUNTAIN-GLORIE) 325-329.

Q. 18³⁷³ = «<92> Quomodo intellegendum est quod dicit Dominus in Genesi: “*Faciamus hominem ad imaginem et ad similitudinem nostram*”? (Gen. 1,26) Id, in mente, hoc est in ratione et intellegentia. Ipsa itaque mens, quando cogitat ea, quae non sunt aeterna, <imago Dei non est>. Tunc in imaginem Dei dicenda est cogitando aeterna, ut dicit apostulus: *Vir non debet uelare caput suum, cum sit imago Dei et gloria Dei*. Id, *quantumcumquae se extenderit in id quod aeternum est, quanto magis inde formatur ad imaginem Dei*. (I Cor. 11,7) Et ideo *non est coibenda, ut se inde conteneat ac temperat*. Quando uero ea quae sunt temporalia, agit, uel cogitat quae sunt temporalia, mulier appellatur. Tunc non est dicenda imago Dei et propterea *debet uelare caput suum*, (Ibid.) ne nimium sit. ad <in>feriora progressio. Et cum licet, agit. Inlicita concupiscit».

Després de seguir les QQ. 16-19, l’obra que estudiam s’acaba reproduint la Q. 29 de les *Quaestiones Orosii*, en la qual emergeix el tema de la bondat de la creació. No oblidem que el primer manlleu que feu l’autor del *Prebuarium* de les pseudoaugustinianes *Quaestiones Orosii* versava sobre l’origen del mal. Ara vol explicar com la bondat és en les coses creades. De tota manera, per salvar el text evangèlic, que reserva la bondat a Déu, les *Quaestiones Orosii*, seguides pel *Prebuarium*, estableixen una distinció entre Jesús home i Déu, i Jesús com a jutge. Creiem que la inspiració augustiniana més pròxima la trobam a *trin.*, I, 13, 31³⁷⁴, mentre McNALLY proposa en. *Ps.* 102, 8³⁷⁵:

Q. 29³⁷⁶ = «<93>³⁷⁷ Quomodo dicuntur omnia *ualde bona esse*, (Gen 1,31) dum dicit Christus: *Nemo bonus nisi solus Deus* Respondimus quod homo sit bonus. Idem ipse Dominus in aeuangelio dixit: *Homo bonus de bono thesauro cordis sui profert bona*. (Lc 18,19) Sed ut hoc diceret: *Nemo bonus nisi solus Deus*, (Mt 12,35) illi scilicet respondebat qui uitam aeternam ab eo querebat, illi qui <eum> tantum hominem arbitrabatur, dicens: *Magister bonae*. Ideoque sic respondit, dicens: Qui <d> me dicis bonum? *Nemo bonus nisi solus Deus*. (Lc. 18, 18-19) Id, istam formam adsumsit tamquam cernis, quam uidebunt boni et mali, pii et impii. Non erit eis in bonum qui male agunt. Ergo non me dicas bonum secundum hanc formam quam uidebunt illi qui conpunerunt. Est alia forma, quam non uidebunt impii, quam non uidebunt nisi iusti. Secundum hanc formam bonum <erit> eis, qui digni fuerint me uidere. Deo gratias semper. Amen. Explicit expositio ex Vetere Testamenti».

10.3. *El pseudoisidorà*

Més amunt ens hem detingut en l’estudi de les obres isidorianes; ara hem d’entrar en les que varen ser atribuïdes a sant ISIDOR DE SEVILLA. En primer lloc, comprovam que l’autor, possiblement irlandès, que al s. VIII va emmetxar

373. Cf. PL 40, 739 i *Quaestiones*, 71, amb CC SL CVIII B (McNALLY, Turnholt, Brepols 1973, 170/314-317)

374. PL 42, 843-844.

375. CCL 40 (DEKKERS-FRAIPONT), 1458. Cf. *Quaestiones*, 69-71.

376. PL 40, 739.

377. CCL 108B, 171.

les peces de les *Quaestiones Sancti Hysidori tam de Novo quam de vetere Testamento*,³⁷⁸ també segueix les *Quaestiones Orosii*. Cal advertir que se tracta de dos llocs, que són relativament imitats en l'Edat Mitjana. Ja ho hem vist a sant Isidor, als *Excerpta* d'EUGIPI, malgrat que pugui ésser una interpolació, etc. Ens referim, per una banda, al text sobre les condicions requerides al bisbe, que trobam a la darrera de les qüestions, la 65. També fou sortada la qüestió 62, ja familiar als escrits anteriors³⁷⁹, que proposa una via d'ascetisme, no necessàriament monàstica:

«11. Dic mihi. Pro quid dixit Dominus ad Abraham: “*Exi de terra tua et de cognatione tua et de domo patris tui*” (Gen. 12, 1) Abraham personam Christi gerebat. Sicut Abraham dimisit terram et cognationem et domum patris sui; uenit in terram quam ignorabat, ita et Christus dimisit gentem suam, hoc est Iudaeorum».

«12. Ita eximus de terra nostra nos, quando de diuitiis hujus mundi et de facultatibus contemnimus et de cognatione nostra, hoc est uitii et de domo patris nostri, hoc est de memoria hujus mundi».³⁸⁰

La qüestió següent, si no fos perquè se troba, com a cloenda, en les *Quaestiones Orosii*, Q. 65, no sabríem explicar-nos per què havia d'entrar en una obra exegètica i menys per què s'hi encastava ben prop de la temàtica pròpia de l'Antic Testament. És un dels passatges que també hem pogut conèixer abans:³⁸¹

«14. Dic mihi. Episcopus in cujus lingua dicitur? Respondit. In greca. In latina speculatores. Episcopus autem nomen est operis, non honoris. Sciat se non esse episcopum qui praeesse desiderat, non prodesse».³⁸²

No podem assegurar que el Pseudoisidorià va treballar directament sobre el text de les *Quaestiones Orosii*; però tampoc podem forçar l'influx de sant ISIDOR fins a excloure que, vora els seus escrits, també el Pseudoisidorià disposava de les esmentades *Quaestiones Orosii*. Els resums d'aquest escrit, que hi llegim, ens ho donen a entendre.

378. *A Scriptores Hiberniae Minores*, Pars I. Edidit Robertus E. McNALLY, CCL 108B, 1973, pp. 197-205. El nostre text és a la pp. 198-199. McNALLY, p. 190, adverteix que se tracta d'un dels PseudoIsidorians més antics. El manuscrit més antic, el Vaticanus Palatinus, 277, podria ser de la meitat del s. VIII, *Ibid.*, 190. Cf. CPL n. 1194. El text se pot llegir, també, a PL 83, 202C. Vegeu Jacques FONTAINE, *Isidore de Séville et la culture classique dans l'Espagne Wisigothique*, París, Études Augustiniennes 1959, 689, 690, 691, 964, (la segona edició, 1983, en les mateixes pàgines, excepte la darrera, que és la 984. Al vol. ***, *Notes complémentaires et supplément bibliographique*, París 1983, p. 1134, on podria haver-hi alguna observació nova, no n'hi ha cap. Cf. MACHIELSEN, II, A, n.º. 2671, 604).

379. Cf., 20, 34, 40, 60-61, 67, 76, 94.

380. CC SL 108B, 198.

381. Cf., 19, 20, 32, 44.

382. *Ibid.* CC SL 108B, 199; PL 83, 202C. Vegeu, també, ISIDOR; *De ecclesiasticis officiis*, II, 5, 7-8, PL 83, 782B-C.

10.4. *Alcuí (+804)*

El primer dels textos que podem recobrar prové de l'obra teològica d'ALCUÍ, en la qual rememora una doctrina força important, que ha trobat en les *Quaestiones Orosii*, 6, una de les formulacions que més durada han tingut: en l'encarnació, 'tota Trinitas operata est'. La trobam equivalentment a l'obra *De fide Sanctae Trinitatis*, 10:

«Quantum una sit natura sanctae Trinitatis, non tamen tota Trinitas incarnata est; sed sola Filii persona humanam misericorditer suscepit naturam».³⁸³

Més endavant, en el mateix capítol, repeteix la doctrina ja expressada:

«Ad personam quippe Dei Verbi tantummodo acceptio illa servilis formae pertinet: sed nihil divinae plenitudinis abstulit; nihil dominationis ademit in Christo humanitatis susceptio. Hinc est quod in uno eodemque Christo et humanae naturae veritas claruit, et divinae naturae incommutabilitas permansit aeterna. Hoc tamen sciendum est quod hanc servilem formam, quam solus Dei Filius accepit, tota Trinitas fecit. Quam tamen certum est a tota sancta Trinitate factam, ad solam Filii Dei pertinere personam. Non enim Pater carnem assumpsit, neque Spiritus sanctus, sed Filius tantum, ut qui erat in divinitate Dei Patris Filius, ipse fieret in homine matris virginis filius, ne Filii nomen in alteram transiret personam, qui non esset nativitate filius».³⁸⁴

La mateixa doctrina hom la pot llegir a *De processione Spiritus Sancti*, on se senten les repercussions de la Q. 1:

«Inter. Pater solus Trinitas dici potest, an? Quomodo? Resp. Potest.

«Inter. Quomodo potest? Resp. Quia Filius et Spiritus sanctus ex eo processit. Filius Trinitas dici non potest, quia non processit ex eo Pater, sed solus Spiritus; quia si Spiritum sanctum ingenitum dicimus, duos Patres affirmamus; et si genitum, duos Filios approbamus. Sed propter hoc nec genitum neque ingenitum dicimus, sed a Patre Filioque procedens est; et est Trinitas in una Deitatis persona.

«Inter. Est essentia in Patre? Resp. Est.

«Inter. Quomodo? Resp. Quia semper est, et in semetipso est».³⁸⁵

Una qüestió que suposa un plantejament típic de la tradició hispànica, la repeteix com a reflex de la Q. 6, en la qual se considera que és tota la Trinitat qui va obrar l'Encarnació, encara que solament la persona del Fill la va realitzar:

«Inter. Tota Trinitas operata est in utero Virginis? an? Quomodo? Resp. Tota sola Filii persona carnem suscepit, et voluit ipsum Verbum dicere Filium suum».³⁸⁶

Seguim amb el ric epistolari de l'abat carolí. Tota la carta que citam és un reflex de les *Quaestiones Orosii*, 63:

383. PL 101, 44B.

384. PL 101, 44D.

385. PL 101, 83A-B.

386. PL 101, 83D-84A.

«*Epistola CCIV. Ad Fridugisum. De tribus generibus visionum.*

«Tria sunt genera visionum: unum corporale, aliud spirituale, tertium intellectuale. Corporale est quod corporeis oculis videtur. Spirituale est quod, remota corporali visione, in spiritu solo per imaginationem quamdam cernimus, sicut cum forte quidlibet ignotum oculis perspicimus, statim ejus rei imago formatur in spiritu, sed prius non apparet illa spiritualis imaginatio quam corporalis allata sit intuitio. Intellectuale est quod sola mentis vivacitate consideramus, veluti cum scriptum legimus: Diliges proximum tuum sicut te ipsum (Matth. XIX, 19). Litterae autem corporali visione leguntur, et proximus spirituali imaginatione rememoratur, et dilectio sola mentis intelligentia.

«Primum autem genus visionis omnibus notissimum est. Secundum aequè omnibus consuetum. Tertium a plerisque ignoratum, quia discernere nequeunt, quid sit spirituale, quid intellectuale: quae duo Apostolus una sententia et hac brevissima optime discrevit: “Orabo spiritu, orabo et mente: psallam spiritu, psallam et mente” (I Cor. XIV, 15). Spiritum occultas significationes, quae sunt in Scripturis sanctis, nominavit; et mentem manifestas harum intelligentias appellavit. Voluit enim nos cum intelligentia eorum quae dicimus, vel orare vel psallere. Unde et in alio loco dicit: “Si oravero lingua, spiritus meus orat, mens mea sine fructu est” (Ibid. 14). Hic autem lingua obscuras et mysticas significationes quae solent tantummodo spiritu cerni designavit, quarum si intelligentiam ignoramus, mens nostra infructuosa remanet.

«Haec quoque duo genera visionum in Pharaone et Joseph mirabiliter distinguuntur (Gen. XLI). Illi enim in spiritu futura ostendebantur, isti in mente horum revelatio facta. Illius spiritus informatus est ut videret, istius mens illuminata est ut intelligeret. Similiter et Danielis excellentia tentata est et probata, qui et somnium futurorum, quod rex videbat spiritu, intellexit, ejusque interpretationem regi ostendit (Dan. II et IV). Ideo magis ille fuit propheta qui mente intellexit, quam rex qui spiritu cernebat. Sed haec tria quoque genera visionum in illa Scriptura, quae coram rege Balthazar in pariete est depicta, ostenduntur (Dan. V). Nam corporali visione rex cernebat in pariete litteras perscriptas, cujus nec spiritus informatus fuit, ut eas, licet videret, legere potuisset; nec mens illuminata intelligere eas. Accessit autem et propheta, qui utrumque et in spiritu obscuritatem scripturae perlegebat, et obscurissimas ejus significationes mentis vivacitate intellexit. Haec tibi, charissime fili Fridugilse».³⁸⁷

A una altra obra, les *Interrogationes et responsiones in Genesim*, apareixen de bell nou les aportacions de les *Quaestiones Orosii*. En primer terme, emergeix el plantejament cristològic de la creació, segons les QQ. 1 i 21:

«Inter. 26. Quid est: “In principio creavit Deus coelum et terram”? Resp. In Filio perfecit Deus coelum et terram.»³⁸⁸

El reflex trinitari en la creació de l'home prové de la Q. 36:

«Inter. 37. Cur plurali numero dixit: “Faciamus”? Resp. Ut ostenderetur trium una operatio personarum.»³⁸⁹

387. PL 100, 478C-479D.

388. PL 100, 519C.

389. PL 100, 520B.

«Inter. 40. Cur iterum dixit: “Creavit Deus hominem ad imaginem suam” (vers. 27); cum antea dixisset: “ad imaginem nostram”? Resp. Ut utrumque, et pluralitas personarum, et unitas substantiae insinuaretur.»³⁹⁰

A la Q. 45 se reitera el tema cristològic i eclesiològic provinent de la creació de la dona a partir de la costella d'Adam:

«Inter. 57. Cur mulier de latere viri dormientis aedificata legitur, et non de terra plasmata, sicut vir (vers. 22) “Resp. Certe mysterii causa significans, quod Christus propter Ecclesiam in cruce dormivit, ex cuius latere fons salutis nostrae manavit».

En la mateixa línia s'expressa la Q. 46, sobre la unió de l'home amb la seva esposa:

«Inter. 58. Quomodo convenit Christo quod dictum est: “Propter hoc relinquet homo patrem et matrem, et adhaerebit uxori suae”? (Gen. II, 24) Resp. Reliquit patrem, quia non in ea forma apparuit hominibus, qua aequalis est Patri. Reliquit matrem dum synagogam deseruit Iudaeorum, de qua secundum carnem natus est, ut adhaereret Ecclesiae, quam ex gentibus congregavit.»³⁹¹

Una aportació singular, com hem repetit tantes vegades, la tenim a la Q. 62, que deriva en reflexions de tipus ascètic, quan comenta la vocació d'Abraham:

«Inter. 154. Quid in tribus illis egressionibus intelligendum est, in quibus praecipitur a Domino Abrahae ut egrediatur “de terra sua et de cognatione sua, et de domo patris sui”? (Gen. XII, 1) Resp. Nihil aliud, nisi nobis [Edit., non] egrediendum esse de terreno homine, et de cognatione vitiorum nostrorum, et de domo patris, id est, mundo, qui diaboli domus dicitur, ut in Psalmo: “Obliviscere populum tuum et domum patris tui” (Psal. XLIV, 11).»³⁹²

XI.- ALTRES TESTIMONIS

11.1. *El Pseudo Eligi*

L'autor d'un sermó, que ens ha arribat farcit d'interpolacions, falsament atribuït a sant ELIGI, bisbe de Noyon (* 588 - + 660),³⁹³ sembla que se va inspirar en una secció de la Q. 26, que parla de la simple mort del Crist i de la doble mort dels homes.

390. PL 100, 520C.

391. PL 100, 522D.

392. PL 100, 534D.

393. El sol sermó autèntic de sant ELIGI es troba a MGH *scr. Mer.* IV 1902, (Bruno KRUSCH), 751-761, cf. 705-708, i no conté res que ens afecti. A. DE VOGÜÉ, *Vestiges de l'“Admonitio ad filium spiritualem” du Pseudo-Basile dans la prédication de saint Éloi*, dins «Revue Bénédictine», 98 (1988), 18-20. Vegeu H. LECLERCQ, *Eloi (Saint)* dins *DACL*, 4 (1920), 2674-2687; É. BROUETTE, *Eloi (Saint)* dins *DHGE*, 15 (1963), 260-263; G. BARDY, *Eloi (Saint)* dins «Catholicisme», 4 (1956), 28-30.

Q. 26 = *Ps. Eligius, Sermo, c. 5*³⁹⁴: «Mors Domini nostri Jesu Christi non fuit in anima, sed in sola carne: mors uero nostra non solum in carne, sed etiam in anima: in anima propter peccatum, in carne propter poenam peccati. Ille uero quia peccatum non fecit, nec habuit in anima; non est mortuus, nisi in carne tantum: et hoc per similitudinem carnis peccati quam de Adam traxit. Igitur simpla eius mors profuit duplae morti nostrae, et simpla eius resurrectio, resurrectioni animae et corporis. Resurrectio quippe eius duas mortes nostras soluit, et duas resurrectiones nostras formauit. Nec immerito uno die et duabus noctibus iacuit in sepulcro, quia uidelicet lucem suae simplae mortis, tenebris nostrae duplae mortis adiunxit».

Per altra banda ens surten a l'encontre reminiscències ben clares de les *Quaestiones Orosii*, Q. 3, i fórmules copiades literalment, com les manllevades de la Q. 6³⁹⁵:

Q. 6³⁹⁶ = *Id. Ibid.* «Caput XI.³⁹⁷ [...] Et in hac Trinitate nihil prius aut posterius: quia sicut nunquam Pater sine Filio, nec Filius sine Patre; sic et nunquam fuit Pater et Filius sine Spiritu sancto. Coaeterna ergo est sancta Trinitas, et inseparabilis unitas, sine initio et sine fine. Nihil majus aut minus. Aequalitatem personarum dicit, quia sancta Trinitas aequalis est, et una est deitas, [...] ita trium personarum Patris et Filii et Spiritus sancti substantia et deitas unum est. Neque Patris persona, neque Spiritus sancti, sed sola Filii suscepit carnem. Et ut hoc intelligas, comparationibus utar. Certe ut intelligas ex creatura Creatorem, in anima est et ratio: et cum sint unum, aliud agit anima, aliud ratio; anima vivimus, ratione sapimus. Ita Pater et Filius et Spiritus sanctus cum sint una substantia, tota Trinitas operata est hominem, quem assumpsit, non tota Trinitas, sed sola persona Filii. Et licet ipse Dei Filius Deus et homo esset, homo tantum passioni subjacuit».

11.2. EL PSEUDO EUQUERI DE LIÓ [S. VII]:

*Commentarii in Genesim in tres libros distributi*³⁹⁸

Ja en l'anterior treball³⁹⁹ vàrem atansar-nos a les possibles vinculacions d'aquestes voluminoses disquisicions sobre l'Antic Testament amb les *Quaestiones Orosii*. Per això ens dispensam de retornar-hi. Però no les volem excloure d'aquesta curta selecció d'autors i d'obres anònimes, perquè les suposades dependències que se varen detectar en aquesta obra dialogada per referència a aquests comentaris han constituït uns dels arguments per a desorientar els investigadors. Nosaltres creiem que la suposada dependència de les *Quaestiones Orosii*, que hauria seguit el PSEUDO EUQUERI s'ha de girar completament, quan veiem que és aquest autor el que va tenir davant sos ulls el nostre tractat. Vora

394. PL 40, 1193 (CPL 2096).

395. PL 40, 736.

396. PL 40, 735-736.

397. PL 40, 1195f.

398. PL 50, 893-1048.

399. *Quaestiones* 12-14.

aquesta raó conjuntural, n'hi ha una altra de prou solidesa, com és l'antiguitat dels comentaris, car n'hi ha vestigis clars al s. VIII, al qual pertany el còdex més antic fins ara identificat, que els conté⁴⁰⁰. Sigui dit de passada, que el primer autor que hem considerat és el bisbe EUQUERI i ara ens ocupa un anònim, que ha passat els segles amb el seu nom. Nosaltres hi descobrim una font comuna d'inspiració, malgrat ésser ben clar que els *Commentarii* en tenen d'altres, ben posteriors, igualment plausibles.

Aquí, simplement, transcriurem aquells passatges que ens semblen més aproximats entre una i altra obra anònima.

Q. 21⁴⁰¹ = Ps. Euch., *Comm. Gn.*, I, Gn., 1, 1⁴⁰²: «Coelum et terram. Si primo omnium factum est coelum et terra, angeli postmodum facti sunt; si angeli ante facti sunt, non primo omnium fecit Deus coelum et terram. Coeli nomine quidam coelestem, id est, angelicam creaturam creatam aestimant, ad cuius comparationem coelum hoc corporeum terra nuncupatur. Terrae autem nomine materiam illam informem insinuat, ex qua hoc uisibile coelum et terra, et uniuersa moles huius mundi formata est, de qua scribitur: Qui fecisti mundum de informi materia. Sed materia facta est ex nihilo, mundi autem species, de informi materia, quae coeli et terrae nomine appellata est: non quia iam hoc erat, sed quia iam hoc inde esse poterat. Primo igitur uoluit coelum et terram uelut quamdam spiritualem corporalemque materiam dicere, et sic, quemadmodum sigillatim facta sunt, ordinem texere. Creatura coeli et terrae quo modo historialiter ab exordio principii condita sit, legimus; sed qualiter in Ecclesia spiritaliter a doctoribus accipiatur, intelligamus. “In principio fecit Deus coelum et terram”. Principium Christus est, sicut ipse ait in Euang.: “Ego principium, qui et loquor uobis” (Idem, VIII [25]). In hoc igitur principio fecit Deus coelum, id est, spirituales, qui coelestia meditantur et quaerunt. In ipso fecit et carnales, qui terrenum hominem necdum deposuerunt».

Ib. Vers 3⁴⁰³: «His ergo exemplis, a Deo angeli facti demonstrantur, sed quo die creati sint nusquam infert. Sed quia in Scriptura sancta legitur dixisse Deum, Quando facta sunt sidera, laudauerunt me omnes angeli mei [Job XXX,7]; iam erant angeli quarto die, quando sidera condita sunt. Ergo nec die tertia facti sunt. In promptu est enim quod die illa terra ab aquis discerpta, pabuli herbam produxit; ergo nec secundo die facti sunt, tunc enim facto firmamento, diuisio fuit superiorum atque inferiorum aquarum, nil mirum enim si in operibus sex dierum angeli lucis significatione creati intelliguntur: ante omnem enim creaturam facti sunt, quia prior omnium creata est sapientia; qui propterea dicuntur sapientia, inhaerendo scilicet aeternae sapientiae».

Q. 22⁴⁰⁴ = Ps. Euch., *Comm. Gn.*, I, Gn., 1, 2⁴⁰⁵: «Spiritus sanctus, Deus est, qui non loco continetur aut distenditur, nec temporum mutationibus subiacet, sed est ubique praesens ac totus. Superferri autem Domini Spiritus aquis dicitur, non peruagatione, sed potestate; non localiter, sed potentialiter; non per spatia locorum sicut terrae sol

400. CPL, 498, 177-178, que esmenta el còdex d'Autun 27, f° 63-76, i Paris, BN, lat. 1628, f° 17-18, d'inicis del s. VIII.

401. PL 40, 740.

402. PL 50, 893.

403. PL 50, 896A-B.

404. PL 40, 740.

405. PL 50, 895A-895B.

suffertur, sed per potentiam sublimitatis suae. Deus enim non ex indigentia fecit opera sua, sed ex beneficentia atque omnipotentia: qui nihil indigens omnia creat, et misericors cuncta uiuificat, et in plenitudine sancta permanet; non nostris ampliandus laudibus, sed suis innotescendus collaudatur operibus: neque enim horum indiget quae facit. Indiguus quippe atque egenus amor, subiicitur rebus quas diligit: quamobrem non indignus amor superfertur rebus quas diligit. Ideo dictum est, superferri creaturae Spiritum sanctum, quia non ex indigentia operatus est ipsam creaturam».

Q. 23⁴⁰⁶ = Ps. Euch., *Comm. Gn.*, I, Gn., 1, 3⁴⁰⁷: «“Dixit Deus, Fiat lux. Et facta est lux”. Si in die dixit, temporaliter dixit; si temporaliter dixit, per aliquam creaturam dixit; ergo non est prima creatura lux, quia iam erat, per quam diceret, “Fiat lux”. Vere enim nec in die dixit, nec temporaliter dixit, quia ante omnem creaturam uerbum suum genuit. Dictio itaque Dei, uerbum Dei est: sed diuina Scriptura paruulis congruens, et quodam modo eos lactans, ut proficiant et cibum spiritalem capiant, uoluit semper per omnem creaturae formationem dictionem Dei nuncupare: ut, uerbi causa, si requiras quo modo facta est lux’ Audias, In uerbo Dei erat, ut fieret. Quo modo factum est coelum’ In uerbo Dei erat, ut fieret. Et caetera per ordinem, si requiras quo modo facta sunt’ In uerbo Dei erant, ut fierent. Hoc enim est, “Dixit Deus: Fiat lux”, dixit, pro fecit, posuit scriptor, ut celeritatem, uel facilitatem operis Dei ostenderet; neque enim corporalibus modis loquitur diuina natura: nec quoties dixit, toties uerba formauit: unum enim Verbum genuit coaeternum et consubstantium sibi, in quo omnia ineffabiliter et intemporaliter dixit».

Q. 24⁴⁰⁸ = Ps. Euch., *Comm. Gn.*, I, Gn., 1, 4⁴⁰⁹: «Et uidit Deus lucem, quia bona est. Nam quod subito uiderit Deus lucem, quod esset bona, et uisio ei contulerit scientiam, cum in nobis omne opus praecedat uoluntas nostra, dum cogitamus, quid operari debeamus; non enim ignorans aliquis facit aliquid, dum cogitat qualiter fiant, quae facienda cogitando disposuit: et cum hoc in hominem cadere non possit, ut aliquid ignorans faciat, quanto magis in Deum, qui omnia aeterno et stabili concilio suo facit. Ergo nec discit, sed docet factum in arte faciendum: et nec aliter facta, nec aliter facienda uidit. Eo itaque modo uidit facta, quo uiderat facienda».

Q. 25⁴¹⁰ = Ps. Euch., *Comm. Gn.*, I, Gn., 1, 4⁴¹¹: «“Et diuisit lucem a tenebris”. Diuisio lucis a tenebris, boni angeli separati a malis. Et quia ex his quosdam praesciebat per superbiam casuros, per incommutabilitatem praescientiae suae diuisit inter bonos et malos. Malos igitur appellans tenebras, bonos appellans lucem, in his dicens, Vidit Deus quia boni sunt; in illis nullatenus dicens, sicut in omnibus operibus Dei, Vidit Deus quia bonum est: ne malum praeuaricatorum uideretur approbare angelorum».

Q. 26⁴¹² = Ps. Euch., *Comm. Gn.*, I, Gn., 2, 1⁴¹³: «Quod autem creatura hominis sexta die perfecta est, senario numero conuenit; et senarius numerus mundi est perfectio, quia in ipso die totius generis atque operis summa completa est: unde et specialem quamdam tenet huius numeri perfectio dignitatem; unum enim et duo et tria, sex faciunt; habet enim tres partes tales, sextam, tertiam et dimidiam. Sexta eius unus est,

406. PL 40, 740.

407. PL 50, 895C-895D.

408. PL 40, 741.

409. PL 50, 896C-D.

410. PL 40, 741.

411. PL 50, 896D.

412. PL 40, 741-742.

413. PL 50, 902A-B.

tertia duo, dimidia tres. Hae trium partes in summa ducta, id est, unum, duo et tria, simul eundem consummant, perficiuntque senarium numerum, quae est ratio in reliquarum partium numero. Igitur diuisio duorum in unum est; diuisio trium in unum est. Quid aliud hic numerus ostendit, nisi Trinitatem, quae Deus est' quae quamuis tres sint personae, in una tamen creduntur unitate naturae. Unum ergo, et duo, et tria, sex faciunt: ideoque propter eius numeri perfectionem, sex diebus operatus est omnem creaturam. Tres istae partes senarii numeri demonstrant nobis Trinitatem Domini in trinitate numeri, mensurae et ponderis fecisse omnem creaturam, omnia in numero, et mensura, et pondere disposuit, idem quia omnia in se disposuit, quia omnia quae fecit, numeros, et mensuram, et pondus habent. Post haec fecit Deus hominem ad imaginem suam, perfectum scilicet uirum, qui non quemlibet sanctorum uirorum imitando, sed ipsam Veritatem contemplabiliter intuendo, operatur iustitiam, ut ipsam intelligat et sequatur, ad cuius imaginem factus est, ueritatem».

Ps. Euch., *Comm. Gn.*, I, Gn., 2, 3:⁴¹⁴ «Expleta hactenus sex dierum opera, qualiter in Ecclesia spiritaliter intelligantur, exposita sunt; deinde quid in figura saeculi significant subiiciendum est. Sex diebus consummauit Deus omnia opera sua, et septimo requieuit. Sex aetatibus humanum genus in hoc saeculo, per successiones temporum Dei opera insinuant, quarum prima est ab Adam usque ad Noe, secunda a Noe usque ad Abraham, tertia ab Abraham usque ad Dauid, quarta a Dauid usque ad transmigratiorem Babyloniae, quinta deinde usque ad humilem aduentum Domini nostri Jesu Christi, sexta quae nunc agitur usque quo mundus finiatur, donec Excelsus ueniat ad iudicium: septima uero intelligitur in requie sanctorum, quae scilicet uesperam non habet, quia eam iam nullus terminus claudit. Pergamus ergo breuiter per has mundi omnes aetates, replicantes ordinem temporum earum, et mystice eius differentias distinguamus. Primo enim saeculo factus est tamquam lux homo in paradiso. In qua aetate Filios Dei in lucis nomine diuisit Deus a filiis hominum, quasi a tenebris, fitque huius diei uespera diluuium. Secundum saeculum est factum, quasi firmamentum inter aquam et aquam. Arca utique illa quae natauit inter pluuiam maris, et anterioribus populis propter immanitatem scelerum finem imposuit, et posterioribus post Noe, ac filiis eius, principium dedit; huius uespera fuit confusio linguarum. Tertium saeculum factum est quando separauit populum suum a gentibus per Abraham, uelut a salsis et amarissimis aquis, quasi aridam ab aquis, ut profferret germen herbarum atque lignorum, id est, sanctos et fructus sanctarum Scripturarum. Huius uespera fuit peccatum atque malitia pessimi regis Saul. Inde quartum coepit saeculum a Dauid, quando constituit Deus luminaria in firmamento coeli, id est, splendorem regni tamquam solis excellentiam, et in specie lunae obtemperantem, tamquam lunam synagogam, et stellas principes eius; cuius aetatis fit uespera in peccatis regum, quibus gens illa meruit captiuari. Porro quinto saeculo, id est, in transmigratiore Babyloniae, facta sunt quasi animalia in aquis et uolatilia coeli, quia tunc Iudaei inter gentes tamquam in mari uiuere coeperunt, nec habebant stabilem locum tamquam uolantes aues. Huius diei quasi uespera est multiplicatio peccatorum in populo Iudaeorum, quando sic excaecati sunt, ut etiam Dominum Jesum non possent agnoscere. Jam saeculum sextum fit in aduentu Domini nostri Jesu Christi. Nam sicut in illa sexta die primus homo Adam de limo terrae ad imaginem Dei formatus est; sic in ista sexta saeculi aetate secundus Adam, id est, Christus, in carne de Maria uirgine natus est: ille in animam uiuentem, hic in spiritum uiuificantem».

414. PL 50, 903B-D.

Q. 27⁴¹⁵ = Ps. Euch., *Comm. Gn.*, I⁴¹⁶, Gn., 1, 7: «Quo modo et quales sint aquae illae, quas Scriptura dicit supra coelos, esse eas ibidem minime dubitamus quae non locorum sedibus, sed dignitate naturae, uidentur supra coelos: sicut enim nubes istae quae ubique sunt feruntur super aërem, quod est tertium elementum; ita fieri posse arbitror ut aquae tenues atque subtiles ferantur super coelum: nam ex hoc pondere elementorum, multi philosophorum resurrectionem carnis illudentes, non posse fieri inquiunt ut homo, qui utique ex terra factus est, sit in coelo. Sed hos ueritas conuincit, qui facit multa animalia terrena uolitare in aëre, et aquam esse supra aërem, et ignem, quod est utique quartum elementum, esse in terra. Ergo Dei potentia quae haec facere approbatur, facit ut et homo et aqua sit supra coelum».

Arribats a aquest punt, ens en temem que el PSEUDO EUQUERI se distancia de les *Quaestiones Orosii*, en el tema que correspon a la Q. 28, (Gn 1,9), quan el text bíblic parla de com les aigües embolcallaven tota la terra. I, en la Q. 29, que planteja el problema de la mar, que ja hem vist com la resposta d'encuny augustiniana se transmet a altres autors, mentre als *Commentarii* hi manca. Però el fil torna a seguir en ambdues obres, a partir del que correspon a la Q. 30. Ja vàrem anotar que el nostre tractat és més proper a sant AGUSTÍ, car recull els exemples de la ,locusta', del ,miles', que es troba a sant *Agustí*, que també conté la referència als salms.⁴¹⁷ Aquestes particularitats no són al Pseudo Euqueri:

Q. 30⁴¹⁸ = Ps. Euch., *Comm. Gn.*, I, Gn. 2, 6⁴¹⁹: Sed fons ascendebat de terra, irrigans uniuersam superficiem terrae. Fontem singularem numerum pro plurali posuit: quasi diceret: Nondum pluuia erat, sed fontes per uniuersam terram suis quibusque locis erumpentes, regiones proprias irrigabant. Noluit hic fontes appellare, sed fontem, propter naturae unitatem.»

Q. 31⁴²⁰ = Ps. Euch., *Comm. Gn.*, I, Gn., 2, 15⁴²¹: «Tulit ergo Dominus Deus hominem, et posuit eum in paradiso uoluptatis, ut operaretur, et custodiret illum”. Hic recapitulando narrat quo modo in paradiso posuerit Deus hominem, ut operaretur et custodiret illum. Quid operaretur, quando non erat laboris defectio? Quid custodiret, ubi nullus erat aggressor uel praedo? Sed ut sic custodiret eumdem paradysum sibi ipsi, ne aliquid admitteret ut inde mereretur expelli; uel certe, ut operaretur, ut iustus esset; custodiret, ut tutus esset. “Tulit igitur Deus hominem, et posuit eum in paradiso”».

Q. 32⁴²² = Ps. Euch., *Comm. Gn.*, I, Gn., 2, 17⁴²³: «Mortem dicit animae, non corporis, quia non eo tempore mortui sunt, quando comederunt. Ergo hanc quam nunc Deus homini minatus est mortem, non eam tantum debemus accipere, qua caro separatur ab anima, sed hanc qua haec alienantur a Deo qui est uita sua; sicut enim corpus uiuit ex anima, ita anima, ut beate uiuat, uiuit ex Deo. Ergo deserta a Deo anima, iure dicitur mortua: ex qua tres postea secutae sunt mortes, prima in anima, secunda in carne, tertia in damnatione. Sed ut istae sequerentur, prima praecessit desertio Dei».

415. PL 40, 742-743.

416. PL 50, 897C-D.

417. Cf. *Quaestiones*, 71-72.

418. PL 40, 743.

419. PL 50, 904D-905A.

420. PL 40, 743-744.

421. PL 50, 907D.

422. PL 40, 744.

423. PL 50, 908B.

Q. 33⁴²⁴ = Ps. Euch., *Comm. Gn.*, I, Gn., 2, 17⁴²⁵: «Quomodo poterat mortem time-
re, quam nullatenus sciebat experiendo? Sicut enim nos scimus resurrectionem, quam
numquam experti sumus, nec udidimus, ita et ille sciebat mortem, non adhuc per expe-
rientiam, sed per scientiam; sciebat quippe quid esset, et per priuationem uitae sciebat
quod exiens anima a corpore facit mortem, et dum reuersa fuerit, in corpore facit resur-
rectionem; ita et ille sciebat mortem per priuationem uitae».

Q. 34⁴²⁶ = Ps. Euch., *Comm. Gn.*, I, Gn., 3, 7⁴²⁷: «Et aperti sunt oculi amborum». Neque enim caeci nati erant, ut imperitum uulgus opinatur, quando et ille uidit ani-
malia, quibus nomina imposuit, et de illa legitur: “Vidit mulier quia bonum esset lig-
num”. Patebant enim oculi eorum: sed ad hoc non erant aperti, hoc est, non attenti, ut
cognoscerent quid eis indumentum gratiae praestaret, quando membra eorum uolun-
tati repugnare nesciebant».

Q. 35⁴²⁸ = Ps. Euch., *Comm. Gn.*, I, 3, 8⁴²⁹: «Et cum audissent “uocem Dei deambu-
lantis in paradiso ad auram post meridiem”. Quid est quod post peccatum hominis in
paradiso, Dominus iam non stat, sed ambulat? Nisi quod irruente culpa a corde illo-
rum remotum se demonstrabat, quos iam in suo praecepto stabiles non uidebat».

Q. 36⁴³⁰ = Ps. Euch., *Comm. Gn.*, I, 3, 22⁴³¹: «Quod uero addidit, “Quasi unus ex no-
bis”; hoc propter Trinitatem dictum est: sicut et illud, “Faciamus hominem ad imagi-
nem et similitudinem nostram”».

Q. 37⁴³² = Ps. Euch., *Comm. Gn.*, I, Gn., 1, 21⁴³³: «Omnia in suo genere pulchra sunt,
quamuis nobis pro peccatis uideantur aduersa. De minutissimis animalibus credendum
est quaecumque ex aquis uel terris nunc nascuntur, in prima rerum conditione fuisse
creata; caetera uero, quae de uitiiis corporum, uel lignorum uel cadauerum nascuntur pu-
tredine, non tunc creata sunt in specie, sed inerat in eorum corporibus praesens seminis
origo, ut consequenter de eorum corruptionibus pro suo quoque genere exorirentur».

Q. 38⁴³⁴ = Ps. Euch., *Comm. Gn.*, I, Gn., 1, 11⁴³⁵: «Terra arida et fructuosa, per pec-
catum hominis maledicta, produxit tribulos et spinas. Unde *Quaestio* nascitur: Cum
Deus septima die requieuerit ab omni opere suo, quo modo haec postmodum condidit
noua? Quamuis enim propter peccatum hominis haec condita dicantur, nihil tamen
postmodum creatum est nouum, quia non post peccatum hominis, quasi ad poenam
eius creatum sit aliquod nouum, maxime dum in eundem locum non dicatur: “Spinis
et tribulis pariat terra”; sed, “Pariet tibi terra”, quasi diceret: incipiet tibi nasci ad la-
boris exitium quod olim creatum est ad pabulum iumentorum. Herbae autem uenenosae,
quamquam ad poenam uel exitium mortalium sint creatae, habent tamen ipsae
quaedam remedia salubritatum: et quae non praestant escam, medicinam ministrant,
et quae noxia sunt usibus hominum, innoxium praebent feris, et auibus pabulum».

424. PL 40, 744.

425. PL 50, 908A-B.

426. PL 40, 744-745.

427. PL 50, 911C.

428. PL 40, 745.

429. PL 50, 912C-D. Vegeu EUGIPIUS, *Excerpt.*, cap. 44, PL 62, 650A-651B.

430. PL 40, 745.

431. PL 50, 915C.

432. PL 40, 745.

433. PL 50, 900A.

434. PL 40, 745.

435. PL 50, 898B-C.

Q. 39⁴³⁶ = Ps. Euch., *Comm. Gn.*, I, Gn., 2, 1⁴³⁷.

En el PSEUDO EUQUERI torna a haver-hi un salt, en relació amb les *Quaestiones Orosii*, per la qual cosa els paral·lels no se tornen reprendre fins a la Q. 42.

Q. 42⁴³⁸ Ps. Euch.,⁴³⁹ *Comm. Gn.*, I, Gn., 2, 2⁴⁴⁰: «Compleuitque Deus die septimo opus suum quod fecerat. Arguuntur Judaei, qui de otio sabbati gloriantur, cum et tunc in principio sabbatum dissolutum est, dum Deus operatur in sabbato complens in eo opera sua. Requieuitque Deus ab uniuerso opere. Siue translato genere locutionis, ipse requiescere creditur, quando nos in se facit requiescere; siue quod ipse, per quem omnia facta sunt, ipsa die in sepulcro quieuit; siue quia omnium creaturarum ita in ipsis sex diebus expleuit originem, ut nouam deinceps non conderet creaturam. Sed quomodo conueniat illud, quod Dominus in Euangelio ait: “Pater meus usque modo operatur, et ego operor” (Joan. V), cum hoc quod ait, requieuit Deus ab operibus suis. Requieuit scilicet, quia deinceps nullam nouam condidit creaturam; operatur autem usque nunc, quia omnia ex eis facit quae in illis sex diebus mysticis fecit. Ergo requieuit a condendis generibus creaturae, non autem cessauit ab opere regendi, uel administrandi omnia quae creauit».

Q. 43⁴⁴¹ = Ps. Euch., *Comm. Gn.*, I, Gn., 3, 1⁴⁴²: «“Sed et serpens erat callidior prae cunctis animantibus terrae, quae fecerat Dominus Deus”. Non ex sua natura, sed ex diaboli spiritus inflatione, quae in illo erat, et per illum dolum agebat: utebatur enim serpente diabolus, quasi organo, ad perpetrandum calliditatis suae malitiam».

De bell nou observam com el paral·lel de les *Quaestiones Orosii* no existeix per a la Q. 44⁴⁴³ i solament als *Commentarii*, I, c. 2, 22⁴⁴⁴, hi apareix una temàtica eclesiològica; però no s'assembla a la de les *Quaestiones Orosii*, Q. 45. Les QQ. 46-48 tornen a tenir ressonàncies al PSEUDO EUQUERI:

Q. 46⁴⁴⁵ = Ps. Euch., *Comm. Gn.*, I, Gn., 2, 24⁴⁴⁶: «“Quamobrem relinquet homo patrem et matrem, et adhaerebit uxori suae, et erunt duo in carne una”. Beatus apostolus Paulus hoc capitulum ita exponit, dicens: “Sacramentum hoc magnum est, ego autem dico in Christo et Ecclesia” (Eph. V). Sed quo modo Christus reliquerit Patrem cum una substantia sit cum Patre; aut ubi esse poterit pater sine filio, cum de ipso filio, qui est sapientia patris, dicatur quod “attingit a fine usque ad finem fortiter, et disponit omnia suauiter” (Sap. VIII)? Totus ubi est Filius ibi est et Pater, et non potest esse Pater sine Filio, nec Filius sine Patre: quia scilicet sicut inseparabiles sunt in natura, ita et inseparabiles in persona; sic enim ipse Filius de Patre dicit in Euangelio: “Qui me misit, mecum est” (Joan. VIII). Quo modo igitur dereliquit Patrem, ut adhaereret uxori suae,

436. PL 40, 745-746.

437. PL 50, 902. Però manca el contingut trinitari que hi ha a les *Quaestiones Orosii*.

438. PL 40, 747.

439. *Quaestiones*, 82.

440. PL 50, 902D-903A.

441. PL 40, 747.

442. PL 50, 910.

443. Cf. EUGIPIUS, *Excerpta*, cap. 24; PL 62, 608.

444. PL 50, 909.

445. PL 40, 748.

446. PL 50, 909-910.

id est, Ecclesiae suae? Nisi illo modo quo Apostolus ait: "Qui cum in forma Dei esset, non rapinam arbitratus est esse se aequalem Deo, sed semetipsum exinaniuit, formam serui accipiens" (Phil. II). Ipsa igitur formae seruilis acceptio, exinanitio est; et ipsa exinanitio, quamquam non sit diuinitatis abolitio, aut naturae amissio, tamen propter formam serui, in qua dignoscitur apparuisse, iure dicitur Patrem dereliquisse. Dereliquit et matrem: synagogam scilicet, ueteri Testamento carnaliter inhaerentem. Et adhaesit uxori suae: id est, sanctae Ecclesiae, ut pace noui Testamenti essent duo in carne una».

Q. 47.⁴⁴⁷ = Cf. Ps. *Euch., Comm. Gn.*, I, Gn., 4, 1⁴⁴⁸

*Ibid.*⁴⁴⁹ (Vers. 6, 7.) «Dixitque Dominus ad eum, Quare iratus es? et cur concidit facies tua? Nonne si bene egeris, recipies; sin autem male, statim in foribus aderit peccatum tuum? sed sub te erit appetitus eius, et tu dominaberis illius". Hoc est, quare irasceris, et inuidiae in fratrem liuore torqueris? [...] Fuit autem Abel pastor ouium, et Cain agricola. Sed sicut Cain Sacrificium ex terrae fructibus reprobatur, Abel autem sacrificium ex ouibus et earum adipe suscipitur; ita noui Testamenti fides ex innocentia grata Deum laudans, ueteris Testamenti terrenis operibus antefertur».

Q. 48.⁴⁵⁰ = Ps. *Euch., Comm. Gn.*, I, Gn., 4, 15⁴⁵¹: «[...] Sic et Iudaei, in quorum figura haec gerebantur, si quiescerent a sua perturbatione, et tempus salutis per gratiam in peccatorum remissionem cognoscentes audirent Christum dicentem, "Non ueni uocare iustos, sed peccatores in poenitentia" (Matth. IX); [...]. Sequitur. Itaque post haec occiditur Abel minor natu a fratre Cain maiore natu. Occiditur Christus caput populi minoris natu, a populo Iudaeorum maiore natu: ille in campo, iste in Caluariae loco».

Després d'un altre distanciament, que correspon a les QQ. 49-54, arribam a la Q. 55, i retornam al tema de les sis edats, que té el seu corresponent també en el PSEUDO EUQUERI, *Com. Gn. 2, uers. 3*⁴⁵². Les correspondències se renoven a partir de la Q. 59:

Q. 59⁴⁵³ = Ps. *Euch., Comm. Gn.*, I, Gn., 8, 7⁴⁵⁴: «Quod post dies quadraginta emissus coruus non est reuersus, aut aquis utique interceptus, aut aliquo supernatando cadauere illectus, significat homines in immunditia cupiditatis teterrimos; et ob hoc ad ea quae foris sunt, in hoc mundo nimis intentos, aut rebaptizari, aut ab his quos praeter arcam, id est, praeter Ecclesiam baptismus occidit, seduci et teneri. Quod columba emissa, non inuenta requie, reuersa est, ostendit per nouum Testamentum requiem sanctis in hoc mundo non esse promissam; post quadraginta enim dies emissa est, qui numerus uitam, quae in hoc mundo agitur, significat. Denique post septem dies dimissa, propter illam septenariam operationem spiritalem, oliuae fructuosae surculum retulit: quo significaret nonnullos etiam extra Ecclesiam baptizatos, si eis pingendo non defuerit charitatis, posteriore tempore quasi uespere, in ore columbae tamquam in osculo pacis, ad unitatis societatem posse perducere. Quod post alios septem dies dimissa, reuersa non est, significat finem saeculi, quando erit sanctorum requies: non adhuc in sacramento spei, quo in hoc

447. PL 40, 748

448. PL 50, 916.

449. PL 50, 917A.

450. PL 40, 748.

451. PL 50, 918.

452. PL 50, 903.

453. PL 40, 750.

454. PL 50, 932A-B.

tempore satiatur Ecclesia, quamdiu bibitur quod de Christi latere manauit: sed iam in ipsa perfectione salutis aeternae, cum traditur regnum Deo et Patri, ut in illa perspicua contemplatione incommutabilis ueritatis nullis mysteriis corporalibus egeamus».

Les dues darreres qüestions, que foren seguides pel PSEUDO EUQUERI, són la 61 i la 62. La 63, tot i que prové de sant AGUSTÍ, *Gen. litt.*, tracta dels diversos gèneres de visions, i no va interessar al comentarista de l'Antic Testament, però sí a l'autor de les *Quaestiones Orosii*. Les dues darreres qüestions, com hem assenyalat, són d'una temàtica aliena a l'Antic Testament, per la qual cosa no ens interessen aquí.

Q. 61⁴⁵⁵ = Ps. *Euch., Comm. Gn.*, I, Gn. 9, 22-23⁴⁵⁶: «Quod cum uidisset Cham pater Chanaan, uerenda scilicet patris sui esse nudata, nuntiauit duobus fratribus suis foras; at uero Sem et Japhet pallium imposuerunt humeris suis, et incedentes retrorsum operuerunt uerenda patris sui, faciesque eorum auersae erant, ut patris sui uirilia non uiderent. Proinde in duobus filiis, maximo et minimo, duo populi figurantur, scilicet circumcisio et praeputium; unam uestem a tergo portantes, sacramentum scilicet iam praeteritae Dominicae passionis; neque nuditatem patris intuentur, quia in Christi necem non consentiunt; et tamen honorant uelamento tamquam scientes unde sint nati. Medius autem filius, id est, populus Iudaeorum; et ideo medius, quia nec primatum tenuit apostolorum, nec ultimus in gentibus credit; uidit nuditatem patris, quia consensus in necem Christi; et nuntiauit foras fratribus: per eum quippe manifestatum est, et quodammodo publicatum, quod erat in prophetia secretum; ideoque fit seruus fratrum suorum. Quid est enim aliud hodieque gens ipsa, nisi quaedam scrinaria Christianorum, baiulans legem et prophetas ad testimonium assertionis Ecclesiae, ut nos honoremus per sacramentum, quod nuntiat illa per litteram?»

Q. 62⁴⁵⁷. = Ps. *Euch., Comm. Gn.*, I, Gn., 12, 1ss⁴⁵⁸: «Quis autem alius exiit in Abraham de terra sua, et de cognatione sua, ut apud caeteros locupletaretur et esset in gentem magnam, nisi Christus, qui, relicta terra et cognatione Iudaeorum, praepollet nunc in gentibus? Item moralis expositio haec habet: Eximus de terra nostra, quando diuitias mundi huius, facultatesque contemnimus; et de cognatione nostra, id est, uitiis prioribus, quae nobis a natiuitate nostra cohaerentia, uelut quadam affinitate et consanguinitate coniuncta sunt; et de domo patris nostri, id est, de omni memoria mundi huius, quae oculorum occurrit obtutibus».

11.3. *De sex dierum creatione* (mitjan s. VIII)

Se tracta d'una obra anònima⁴⁵⁹, que segueix ben de prop l'exposició de sant ISIDOR sobre la creació, heretant la seva interpretació al·legòrica. Nosaltres hi veiem, també, la petja de les *Quaestiones Orosii*.

455. PL 40, 750-751.

456. PL 50, 935.

457. PL 40, 749-750.

458. PL 50, 946A-B.

459. PL 93, 207-234. L'edició no ho adverteix, però, de sobte, comencen unes qüestions exposades en forma dialogal, tot just acaba l'autor de *De sex dierum creatione*.

Un primer cas és quan l'autor anònim, tot comentant el primer verset de l'Esriptura, se planteja el problema del ,principium'. Un comentari literari no entraria per aquest portal. Però un autor teòleg, com el que ens interessa, s'hi va ficar, i creim que el va moure el model que tenia a l'escriptori, que, entre d'altres, era les *Quaestiones Orosii*, 1 i 21. WIGBOD, que prest citarem,⁴⁶⁰ el va seguir de prop. Diu així l'anònim autor:

«Dicit vero: "In principio creavit Deus coelum et terram". Inquirendum est in quo principio creavit Deus coelum et terram, utrum in principio temporis, an in principio ut esset hoc initium creaturae ejus, ex quo alia esse coeperunt. Non enim Deo semper coaeterna fuerunt. Dicamusque: In principio sibi coaeterno fecit Deus coelum et terram, hoc est in unigenito Filio, qui est Sapientia Patris»⁴⁶¹.

Cau del seu pes que, en el fons, hi ha la peculiar traducció llatina de *Jn* 8, 25, tan repetida, que trobam citada expressament a la recapitulació:

«"In principio creavit Deus coelum et terram". Principium Christus est, sicut ipse in Evangelio ait: "Ego principium, qui et loquor vobis". In hoc igitur principio fecit Deus coelum, id est, spiritalia, qui coelestia meditantur et quaerunt».⁴⁶²

Bastant més endavant torna a repetir la mateixa qüestió. En aquest cas podríem observar que ho fa a partir de les *Quaest. In Vet. Test.* Gn 1, 1-2, de sant ISIDOR, que hem citat.⁴⁶³

«DISCIPULUS. Da sensum spiritalem.

«MAGISTER. Principium Christus est, sicut ipse in Evangelio ait: "Principium qui et loquor vobis" [Jo 8. 25]. In hoc igitur principio fecit Deus coelum, id est, qui coelestia meditantur et quaerunt. In ipso fecit et carnales, qui terrenum hominem necdum deposuerunt».⁴⁶⁴

Ressonàncies de la Q. 21 s'escolten al passatge següent:

«"Et facta est lux". Id est, creatio angelica, quia illi tunc cognoverunt agnoscere vel intelligere Creatorem suum. Quare iterum non repetit; "Et fecit Deus lucem"».⁴⁶⁵

Semblantment, la vinculació entre la creació de la llum i la dels àngels i les explicacions de per què Déu no va dir que les tenebres eren ni bones ni dolentes i la seva definició com a privació de la llum, ens tornen a la memòria del tractat atribuït a OROSI, QQ. 25, 26:

«"Et vidit Deus lucem quod esset bona". Quare lucem tantum laudavit, et non nocentem?. Id est, quia nox adhuc, nec dies factae erant, sed tantum lux angelica, quia indignum erat Deo rem informem laudare, quae adhuc formata non erat, sed rem illam quae formata erat laudavit, id est, lucem angelicam.

460. Vegeu, més endavant, 80-81.

461. PL 93, 207B.

462. PL 93, 208A-B.

463. PL 83, 209B, citat a 35.

464. PL 93, 243D.

465. PL 93, 209D.

«Et divisit lucem a tenebris». Quid est divisio lucis a tenebris, nisi distinctio formatae ab informi?

«Appellavitque lucem diem». Quamobrem appellavit lucem diem, quia dies adhuc non erat formata. Idemque dies circa speciem factae rei appellatus est.

«Et tenebras noctem». Quare similiter noctem appellavit, quae adhuc minime formata erat, quia nox ista, quae nobis notissima est, facit eam esse absentiam solis super terram. Quia, decedente sole, vocamus vesperam; inchoante mane, appellamus diem. Nox autem hic privatio operis est, aut nox ipsa possibilitas est appellata, quae in rebus est factis, unde fieri potest, etiamsi non mutantur. Et iterum secundum sensum spiritalem».⁴⁶⁶

Retorna a les mateixes reflexions a la recapitulació posterior:

«Et factum est vespere et mane dies quartus». Cur vespere vel mane nominavit, de nocte autem nihil indicavit? Quid ergo aliud noctem dicamus, nisi absentiam lucis, quae inter vesperam et mane restare videbatur; an quia prima lux angelicam significavit creationem, qui contemplando creatorem suum, cum concordissima charitate sine caecitatis ignorantia Creatorem in perpetuum laudare non cessant? Sed tamen initio operis et fine lucide cognoverunt quod vespere et mane vocatur. Et iterum secundum sensum spiritalem».⁴⁶⁷

Vinculat clarament al text de sant ISIDOR, *Quaestiones de Vetere Testamento*, 2, 1,⁴⁶⁸ apareix el comentari, diguem-ne quasi inevitable, sobre les edats del món, una vegada que sintetitza l'exposició sobre la creació en sis dies, que llegim a Q. 26⁴⁶⁹, i, més encara, a la Q. 55:⁴⁷⁰

«Sex diebus consummavit Deus omnia opera sua, et septimo requievit». Sex aetatibus humanum genus in hoc saeculo, per successiones temporum Dei opera insinuant: quarum prima est ab Adam usque ad Noe; secunda, a Noe usque ad Abraham; tertia, ab Abraham usque ad David; quarta, a David usque ad transmirationem Babylonis; quinta, a transmiratione Babyloniae usque ad humilem adventum Domini nostri Jesu Christi; sexta, quae nunc agitur, usque quo mundus finiatur, donec Excelsus veniat ad iudicium. Septima vero intelligitur in requie sanctorum, quae scilicet vesperam non habet, quia eam jam nullus terminus claudit».⁴⁷¹

Quan topa amb la meravella de la font que regava tot el món, cerca una explicació assequible, i l'autor la troba en la tradició, que té l'origen en sant AGUSTÍ, *Gn. litt.*, V, 10, 26, i que passa per les *Quaestiones Orosii*, 30:

«Aut singularem numerum posuit pro plurali, quia non dicit unus fons, sed tantum: "Et fons ascendebat", et: "Irrigans universam faciem terrae", sicut dicit: "Rana et locusta ascenderunt super terram Aegypti" (Exod. VIII), et multae intelliguntur

466. PL 93, 210B-C.

467. PL 93, 213A-B.

468. PL 83, 213A-B, citat més amunt, 28.

469. PL 40, 742.

470. PL 40, 750.

471. PL 93, 219C-D.

ranae et locustae, ita forsitan tunc unus fons appellatus est, et multi intelliguntur fontes».⁴⁷²

La presència de l'home en el paradís, 'Ut custodiret et tutus esset', queda descrita en termes més pròxims a la Q. 31, que no als possibles llocs d'inspiració en l'obra augustiniana⁴⁷³:

«Et operaretur illum», ut justus esset, «et custodiret», ut tutus esset, quia si illum Deus dereliquerit, et solatium ejus abstraxerit, ille inanis remaneret, quia Deus nihil bonum ei necesse sit».⁴⁷⁴

11.4. Wigbod (finals s. VIII)

Aquest autor poc conegut ha estat objecte de qualque estudi minuciós,⁴⁷⁵ que ajuda a situar-lo en el seu ambient. Sembla que va pertànyer al cercle d'intel·lectuals, dels quals se va enrevoltar Carlemany. Vers l'any 786 va acompanyar els legats papals a Anglaterra i, entre els anys 775-800, va compondre les *Quaestiones in octateuchum*.⁴⁷⁶ Aquesta obra, en part, se pot llegir dues vegades a la *Patrologia Latina*. En primer lloc, segons l'edició publicada per Johannes HERVAG, l'any 1563, a Basilea, al volum 93, 207-430⁴⁷⁷. La segona vegada en publicà la seva versió Edmund MARTÈNE, editada a París, l'any 1723. Martène va publicar el text segons un sol còdex, que conté el comentari que abasta just els tres primers capítols del *Gn*, és a dir, no va passar de l'escena en la qual el *Gn* narra l'expulsió de la parella humana del paradís. La podeu llegir a PL 96, 1101-1168. Mentre hom escorcolla els materials per al treball, malgrat no sigui al corrent d'aquestes precisions, ben prest se'n tem que ambdues obres són quasi idèntiques. L'ur inspiració és la ja coneguda en altres casos. Sovint, quan s'hi veu la mà de sant AGUSTÍ, potser hi hàgim d'apuntar l'influx de les *Quaestiones Orosii*. GORMAN, com vàrem indicar,⁴⁷⁸ va anotar puntualment els passatges en els quals hi ha una dependència d'aquesta obra,⁴⁷⁹ de manera que la considera com una de les tres fonts principals de WIGBOD.⁴⁸⁰ Nosaltres

472. PL 93, 223A.

473. Cf. *Quaestiones*, pp. 72-73.

474. PL 93, 226D.

475. Michael M. GORMAN, *The Encyclopedic Commentary on Genesis Prepared for Charlemagne by Wigbod*, dins «Recherches Augustiniennes», 17 (1982), 173-201. Vegeu la 175.

476. Cf. G. BARDY, *La littérature patristique*, dins «Revue Bénédictine», 42 (1933), 24-26. Les observacions, per a nosaltres, són de poc interès.

477. CPL 1363^a, on precisa que «De genuinitate nihil constat». Figura entre les obres de BEDA EL VENERABLE, però amb aquesta precisió. La PL la du entre les obres espúries de BEDA.

478. *Quaestiones*, 18.

479. GORMAN, *The Encyclopedic*, 182, i en d'altres indrets.

480. GORMAN, *The Encyclopedic*, 178. Segons apunta a 184, WIGBOD hauria pres en un 18% els textos de les *Quaestiones*.

retornam sobre la qüestió, car s'ho val. Ens interessa, particularment, el *Liber quaestionum super librum Genesis ex dictis sanctorum patrum Augustini*⁴⁸¹, *Gregorii, Hieronymi, Ambrosii, Hilarii, Isidori, Eucherii et Junilii*⁴⁸².

Com ha observat GORMAN, aquests autors foren coneguts, sovint, per WIGBOD, per intermediaris. ISIDOR, per exemple, a través de l'obra *De sex dierum creatione*; sant AGUSTÍ, mitjançant un epítome augustinià, provinent d'Irlanda, *Exbhymeron*, i mitjançant les nostres *Quaestiones Orosii*.

L'obra de WIGBOD adopta la forma dialogal, de manera que s'assembla molt a les nostres *Quaestiones Orosii*, fins al punt que la Q. 39, s'hi llegeix quasi literalment. Vegeu-ne el passatge, posat en la ploma de sant AGUSTÍ, com sabem, sense que sant Isidor hi passi com a intermediari. Feim aquesta observació, car el bisbe hispalense és reconegut com un dels grans inspiradors d'aquest autor carolí:

«AUGUSTINUS.- Si omnia in numero, et mensura, et pondere, Deus disposuit, ipsum numerum et mensuram et pondus ubi disposuit?

«MAGISTER. Numerus, et mensura, et pondus, ipse est Deus. Ipse est enim numerus sine numero, a quo est omnis numerus; ipse est mensura sine mensura, a quo est omnis mensura; ipse est pondus sine pondere, a quo est omne pondus. Non enim creaturarum extra se, ut alicubi videt, ut sicut hominis memoria retineat atque faceret. Omnis igitur cuncta creatura voluntas est Creatoris. Voluntas itaque Creatoris non est extra naturam Creatoris: hoc est, ubi voluntas, quo natura. Sic tamen aeterna est natura, sicut aeterna voluntas. Non enim accedit Deo aliqua nova cogitatio ad formandam creaturam, proinde omnia in se Trinitas Deus disposuit, quia in se cuncta habuit quae fecit. Intelligitur et aliter, "Omnia in numero et mensura disposuit". Id est, omnia quae fecit, numerum, et mensuram, et pondus habent».⁴⁸³

També llegim íntegrament la Q. 21, de contingut trinitari i creacional. WIGBOD segueix encara més el desenvolupament de la qüestió; però aquesta part darrera no ens pertoca. Volem observar que la següent redacció depèn del *De sex dierum creatione*⁴⁸⁴. En aquest punt hi podem veure un antecedent de sant ISIDOR:

«"In principio creavit Deus coelum et terram".

«D. Inquirendum summopere est, in quo principio, utrum in principio temporis, an in principio, ut hoc esset initium creaturae ejus ex quo alia esse coeperunt, non enim coaeterna Deo semper fuerunt.

«M. Dicamus quia in principio sibi coaeterno fecit Deus coelum et terram, in unigenito Filio, qui est sapientia Patris, de quo dicit Apostolus, "Christum Dei virtutem et Dei sapientiam" (I Cor. I, 24). Et in psalmo dicit: "Omnia in sapientia fecisti" (Psal. CIII, 24); et iterum dicit Apostolus: "Quia in ipso condita sunt omnia quae in coelo sunt et quae in terra, visibilia et invisibilia" (Col. I, 16)».

481. GORMAN, *The Encyclopedic*, 182, assenyala els punts en els quals WIGBOD mostra que creu que les *Quaestiones Orosii* són de sant AGUSTÍ, PL 96, 1109, 1116, 1117, 1119, 1120 (dues vegades) 1122, 1126, 1133 (dues vegades) 1134, 1135, 1148, 1156, 1160 (dues vegades) i 1166.

482. PL 96, 1105.

483. PL 96,1109C-D-PL 93,238D-239A. Aquesta convergència no l'assenyala Gorman.

484. Cf. 70-71.

«D. Genesis principium est. Si “in principio creavit Deus coelum et terram”, angeli postmodum facti sunt. Si angeli ante facti sunt, non primo omnium creavit Deus coelum et terram».

M. Quando facta sunt simul sidera, ait Scriptura, laudaverunt me angeli mei voce magna. Quarta die facta sunt sidera, et jam erant angeli. Neque enim die tertio, neque secundo facti sunt. In his enim apparet quae facta sunt. Tertia die scilicet terra ab aquis discreta est; secunda, factum est firmamentum, ubi sol et luna discurrunt et sidera. Porro primo dies ipse est angelica natura, quae primo coeli nomine nuncupata est. Unde evidenter ostenditur primum diem spiritalem factum, id est angelicam naturam, et sic hoc coelum quod oculis cernimus. Nam quod ait. “In principio creavit Deus coelum et terram” (Gen. I, 1), non primo omnium, sicut ais, sed in principio, id est in Filio, imo per Filium, fecit Deus omnem spiritalem corporalemque creaturam, quae coeli et terrae nomine appellata est. Nam quod ipse sit principium, de se interrogantibus Judaeis quis esset, respondit: “Principium qui et loquor vobis” (Joan. VIII, 25). Primo igitur voluit coelum et terram velut quamdam spiritalem corporalemque materiam dicere, et sic quemadmodum singillatim facta sunt, ordinem tenere. Quod enim dixit coelum, hoc mihi dixisse videtur aquarum abyssum tenebrosam, Adae quodammodo fluitantem vitam, nisi convertatur ad creatorem, et fiat lux, et contempletur Trinitatem Deum esse indivisum. Neque enim ita dicimus, ut ista materia praecedat formam suam, sicut praecedit lignum arcam, et sicut praecedit vox verbum, neque enim tempore, sed origine. Igitur prima creatura lux, non ista quae quarta die facta est, sed spiritalis, id est angelica natura».⁴⁸⁵

La Q. 22 se llegeix igualment quasi a la lletra:

«AUGUSTINUS.

«D. “Spiritus Dei ferebatur super aquas”: Localiter ferebatur sicut sol et sidera, an aliter?

«M. Spiritus sanctus Deus est, qua in re non loco continetur, et distenditur, nec temporum mutationibus subjacet, sed est ubique praesens totus. Quomodo sane nominavit creaturam, cui superferri diceretur Spiritus sanctus, non localiter, sed potentialiter. Dominus non ex indigentia fecit opera sua, sed ex beneficentia, neque horum indiget quae fecit. Indigus quippe atque egenus amor subjicitur rebus quas diligit. Ideo dictus est superferri creaturam Spiritus sanctus, quia non ex indigentia operatus est ipsam creaturam.»⁴⁸⁶

El mateix esdevé amb la Q. 23:

«AUGUSTINUS.

«D. “Dixit quoque Deus fiat lux”. In die dixit, an ante omnem diem? Si in die dixit, temporaliter dixit, si temporaliter dixit, per aliquam creaturam dixit, igitur non est prima creatura lux».

«M. Nec in die dixit, nec temporaliter dixit, sed ante omnem profecto creaturam verbum suum genuit. Dictio itaque Dei verbum Dei est. Sed divina Scriptura parvulis congruens, et quodammodo eos lactans, ut proficiant, et cibum spiritalem capiant, voluit semper per omnem creaturae formationem dictionem nuncupare. Ut si verbi causa

485. PL 96,1115A-D-PL 93,243B-C.

486. PL 96,1116-D-1117A-PL 93,244B-C.

requiramus quomodo facta est lux, audies, in verbo Dei erat ut fieret, quomodo et caetera per ordinem. Si requiras quomodo facta sunt; in verbo Dei erant ut fierent. Hinc est enim, dixit Deus fiat lux, neque enim corporalibus modis loquitur divina natura, nec quotiens dicitur dixit, totiens verbum formavit, unum enim verbum genuit coaeternum et consubstantivum sibi, in quo omnia ineffabiliter dixit». ⁴⁸⁷

La Q. 24 se repeteix, després que ha adduït testimonis d'altres Pares de l'Església:

«AUGUSTINUS.

«“Et vidit Deus lucem quod esset bona” (Gen. I, 4).»

«D. Si subito Deus vidit lucem quod esset bona, an antea nescivit, et visio ei contulit scientiam?»

«M. Omne enim opus praecedit voluntas, nam dum cogitamus quid operare debeamus, neque enim ignorans aliquid facit, dum cogitat qualiter fiant quae facienda cogitando disposuit. Et cum hoc in hominem cadere non possit, ut aliquid ignorans faciat, quanto magis in Deum, qui omnia aeterno et stabili consilio suo quomodo voluit fecit? Nec aliter etenim facta et aliter facienda vidit; eo itaque modo vidit facta, quo viderat facienda». ⁴⁸⁸

Vegeu el text de la Q. 25 en aquest altre punt:

«AUGUSTINUS.

«D. “Et divisit lucem a tenebris” (*Ibid.*). Divisit, inquit scriptura, lucem a tenebris: omne enim quod dividitur, et esse potest. Sicut ergo est essentia lucis, ita essentia tenebrarum. Et cur non dicit Scriptura, vidit Deus tenebras quod essent bonae, sicut de luce dictum est?».

«M. Deus bona et incommutabili voluntate creavit omnes angelos bonos, sed quia ex his quosdam per superbiam praesciebat casuros, per incommutabilitatem praescientiae suae divisit inter bonos et malos. Malos igitur appellans tenebras, bonos appellans lucem, in his dicens quia boni sunt, in illis nullatenus dicens, ne peccata quae erant tenebrae adprobare videretur». ⁴⁸⁹

La Q. 26 queda reproduïda, no íntegrament, car hi ha algunes omissions en el curs del text i al final:

«AUGUSTINUS.

«D. Primum enim diem astruis spiritalem esse creaturam, et quomodo habuit vespere et mane?

«M. Omnis namque creatura antequam tempore suo fieret, in ipso Dei Verbo erat, prius ab angelis cognoscenda, et sic suo tempore facienda. Quapropter ipsa creaturae cognitio in semetipsa vespera erat, in Deo autem mane, quia plus videtur ipsa creatura in Domino, quam in seipsa videtur creatura. Plus scilicet videtur in arte qua facta est, quam in seipsa quae facta est. Propterea enim ait evangelista Joannes: «Quod factum est in ipso vita erat» (Joan. I, 3, 4). Omnia igitur quae facta sunt et vitam non habent, in ipso Verbo Dei vita sunt, in seipsis non sunt vita. Coelum, terra, lapis, vitam non ha-

487. PL 96,117A-PL 93,245B-C.

488. PL 96,1119D1120A-PL 93,246D-247A.

489. PL 96,1120A-B-PL 93,247A-B.

bent, et tamen in Domino vita sunt. Vivunt igitur in Deo sine initio, atque incommutabiliter omnes rationes creaturarum. Ac per hoc plus videntur ab angelis sanctis in Verbo Dei ubi sunt vita, quam in seipsa, quia scientia angelorum in comparatione Dei quodammodo vesperascit. Ergo in cognitione firmamenti secundus. In cognitione discretionis terrae ac maris tertius. In cognitione solis ac lunae vel stellarum, quartus. In cognitione reptilium, vel animalium, quintus. In cognitione jumentorum et ferarum vel ipsius hominis, sextus. Neque enim diei unius quem intelligimus spiritalem creaturam, id est angelicam, sexies facta cognitio: sexies fecit propter senarii numeri perfectionem. Sed de numero et de senarii numeri perfectione aliquid tibi ex Scripturis sanctis colligam. Libens adesto, et te totum ad audiendum praepara. Unus in numeris dividi non potest, ab ipso enim surgit omnis numerus; ergo duo dividi possunt. Si pars ejus unus est, igitur divisio duorum in unum, divisio trium in unum. Quid aliud hic numerus ostendit nisi Trinitatem quae Deus est, quia quamvis tres sint personae, in una creduntur unitate naturae. Quaternarius duas partes habet. Nam quarta ejus unum est, media ejus duo. Unum videlicet et duo tria sunt. Ecce partes suas, nec ultra excrescit, nec complet, et ideo imperfectus est numerus. Quinarius non habet nisi unum quod est quinta. Senarius igitur numerus perfectus est, quia partibus suis completur, habet enim unum quod est sexta, duo quod est tertia, tria quod est media: unum ergo, duo et tria, sex faciunt. Ideo propter hujus numeri perfectionem, sex diebus operatus est omnem creaturam. Tres hae partes senarii numeri demonstrant nobis Trinitatem Deum in trinitate numeri et mensurae et ponderis fecisse omnem creaturam. Plurimum valere senarii numeri perfectionem in Scripturis sanctis frequenter reperimus, praesertim in morte Domini simpla et in resurrectione ejus simpla. Mors itaque Domini nostri Jesu Christi non fuit in anima, sed in carne sola. Mors vero nostra non solum in carne, sed etiam in anima. In anima propter peccatum, in carne vero propter poenam peccati. Ille vero quia peccatum non habuit in anima, non est mortuus nisi tantum in carne, et hoc propter similitudinem carnis peccati, quod de Adam traxerat. Igitur simpla ejus mors fuit, nostra duplex. Est et simpla resurrectio ejus, resurrectio nostra duplex est. Mors carnis ejus et resurrectio ejus, mors carnis nostrae et resurrectio ejus, mors animae nostrae et resurrectio ejus. Duae mortes nostrae et duae resurrectiones nostrae, duae et duae quatuor sunt. Uni morti Domini et uni resurrectioni ejus adde et quatuor nostras, sex faciunt. Igitur simplum Domini et duplum nostrum tres sunt, et tres partes habet, secundum quod supra diximus, senarius numerus. Nam XXXVI horae quibus Dominus fuit in inferno, huic simpli et duplo congruunt. XII igitur fuerunt diurnae, et XXIV nocturnae, XXIV ad duplam mortem nostram conveniunt, et illae XII horae ad mortem Domini simplam. Revera enim et nativitas ejus senarium numerum habet. XLVI annis aedificatum esse templum astruunt Judaei in Evangelio, quod intelligitur de corpore Domini. XLVI anni pro diebus positi sunt. XLVI diebus dicunt infantem formari in utero, et subinde usque in diem parturitionis augmentari. Quadragies quippe seni fiunt CCLXXVI, qui faciunt menses novem et dies decem. Computa ergo ab octavo kal. Aprilis, quando passus est Dominus, tunc etiam creditur fuisse conceptus, usque in diem VIII Kal. Januarii, et reperies dies CCLXXVI, qui constant per senarium numerum. Quid de illa muliere in Evangelio quam XVIII annis incurvaverat Satanas, quam sanavit Dominus? Dicimus quia et ipsi anni senarium numerum habent; ter igitur seni X et VIII. Illa igitur mulier intelligitur genus humanum, quam in sexta aetate saeculi a diaboli captivitate liberavit. Prima aetas ab Adam usque ad Noe. Secunda a Noe usque ad Abraham. Tertia ab Abraham usque ad David. Quarta a David usque ad transmigrationem Babylonis. Quinta a transmigratione Babylonis usque ad Joannem Baptistam et adventum Domini Salvatoris. Sexta quae nunc agitur,

donec Excelsus veniat ad iudicium. Sexto itaque saeculo reformatur genus humanum ad imaginem Dei. Profecto enim anni XVIII non solum sex aetates, sed etiam tria tempora evidenter demonstrant. Unum scilicet ante legem, alterum sub lege, tertium sub gratia. Igitur et ipse annus senario numero continetur, habet enim dies CCCLXV et quadrans. Sexies quippe sexageni CCC sexageni, remanent profecto dies quinque et quadrans quinque dies sexti mensis, et tamen si illud quadrans pro die ponas, a parte totum sex faciunt. Ecce, quantum mihi Deus adjuvare dignatus est, de senarii numeri perfectione, et si non quantum volui, tamen quantum potui, reddidi rationem».⁴⁹⁰

Més extensa és l'exposició que llegim a l'obra de WIGBOD, que el corresponent text de la Q. 27, transcrit al començament del plantejament i en la resposta del tema:

«Dixit quoque Deus: "Fiat firmamentum in medio aquarum et dividat aquas ab aquis" (Gen. I, 6)».

«AUGUSTINUS⁴⁹¹

«D. Ordo elementorum et pondus non sinit ut sit aquarum substantia super coelos, aqua enim cedit terrae, et aër cedit aquae, et ignis cedit aëri, nullo modo enim potest esse ut secundum elementum, quod est aqua, sit super quartum quod est ignis; et quomodo dictum est, fiat firmamentum in medio aquarum, et dividat aquas ab aquis?»

«M. Quomodo aut qualeslibet sint aquae illae quas Scriptura dicit super coelos esse, esse eas ibidem minime dubitemus. Sicut enim istae nubes quae utique sunt feruntur super aërem, ita fieri posse arbitratur ut aquae tenues atque subtiles ferantur super coelum. Nam ex hoc pondere elementorum multi philosophi resurrectionem carnis illudentes, non posse fieri inquiunt, ut homo, qui utique ex terra factus est, sit in coelo; sed hos Veritas convincit, qui facit multa animalia terrena volare in aere, et ignem quod est utique quartum elementum, esse in terra. Ergo Dei potentia quae haec facere approbatur, facit ut homo et aquae sint super coelum».⁴⁹²

Vegeu la Q. 28, d'aquesta manera:

«D. Dixit vero Deus: "Congregentur aquae quae sub coelo sunt in locum unum, et appareat arida" (Gen. I, 9)⁴⁹³ Hinc quoque oritur quaestio. Si totam terram aqua tegebat, non erat locus ubi aquae congregarentur, dum totam terram tegebat aqua. Et quomodo Scriptura dicit: Congregentur aquae quae sub coelo sunt in locum unum, et appareat arida?

«M. Totam terram tegebat aqua sicut rarissima nebula, quae postea in unum redacta atque collecta est, ut possit terrae species apparere, quanquam et terra longe lateque subsidens, potuit concavas partes praebere, quae confluentes aquas suscipere, ut arida appareret».⁴⁹⁴

WIGBOD segueix un ordre, diguem-ne, més cronològic; per això, abans de la creació de l'home, avança unes preguntes que les *Quaestiones Orosii* deixen per a

490. PL 96,1120D-1122C-PL 93,247D-248C.

491. *Lib. II de Genesi ad litteram*, cap. 3 seqq. [Ed.].

492. PL 96,1222C-1123A-PL 93,249B-C.

493. *Augustinus de Gen. ad litt.; lib. imperf.*, cap. 10. [Ed.].

494. PL 96,1125A-PL 93,251A.

més tard. Així, hem de saltar fins a la Q. 38, que amb la seva quasi literalitat podem trobar seguidament:

«D. Cum dixerit Deus, “germinet terra herbam virentem et adferentem semen et ligna fructifera”; ligna infructuosa vel spinas et tribulos quando fecit?

«M. Simul omnia Deus fecit, dicente Scriptura: “Qui vivit in aeternum creavit omnia simul”. Nullatenus igitur dicenda sunt infructuosa ligna, quae aliquo modo hominibus adferunt adjuncta. Quae et revera si non invenimus in eis aliquid ad edendum, invenimus aliquid ad medicamentum, invenimus ad adjutorium. Nam quantae utilitates sint in eis, ipse considera. Fructifera ligna ex fruendo dicta sunt, si ab omni ligno possumus habere adjutorium; jure nullum lignum dicimus infructuosum. Tribulos vero et spinas quamvis post peccatum hominis nascantur ad laborem, dicente Scriptura: “Spinas et tribulos pariet tibi”; tamen non est dicendum tunc ea aboriri ex terra, quia jam erant utique ad pastus pecorum ac volatilium facta, non ad augendum hominis poenam producta».⁴⁹⁵

Hem de tornar enrere, en les *Quaestiones Orosii*, fins a la Q. 18, que ens parla de la creació de l'home:

«ITEM AUGUSTINUS.

D. Quid sibi vult intelligi quod legitur in Genesi: Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram”.

«M. In mente scilicet, id est in ratione et intelligentia. Ipsa itaque mens dum cogitat ea quae aeterna sunt, imago Dei dicenda est; cogitando aeterna, vir est, sicut dicit apostolus Paulus: “Vir non debet velare caput suum” (I Cor. XI, 7), cum sit imago gloriae Dei; id est quantumcunque se extenderit in id quod aeternum est, tanto magis inde formatur ad imaginem Dei; et ideo non est cohibenda, ut se inde contineat ac temperet. Quando vero ea agit vel cogitat quae sunt temporalia, mulier appellatur, tunc non est dicenda imago Dei, et propterea debet velare caput suum, ne nimium sit ad inferiora progressio, ne cum licita agit, illicita concupiscat».⁴⁹⁶

Segueix el paral·lel de la Q. 19:

«D. Primus homo mortalis factus est an immortalis?

«M. Mortalis secundum alia et immortalis secundum alia. Tale ergo corpus habebat primus homo, quale et nos, sed sine peccato. Non enim habebat legem in membris suis repugnantem legi mentis suae, quod utique meruit post praevaricationem. Igitur animale corpus habuit Adam, sed ut non senesceret nec deficeret per illius ligni virtutem quo sustentabatur, quod in paradiso vitae nomen acceperat; quapropter si Dei praeceptum servasset, obedientiae merito in illud corpus spiritale, quale sanctis in resurrectione promittitur, postmodum commutandum. Ac per hoc poterat non mori, si Dei pia obedientiae cohaesisset. Non enim factus fuerat, ut non possit mori, sicut et caeterae naturae, quae omnino mori non possunt, sed ita ut obedientia immortalem, inobedientia mortalem faceret».⁴⁹⁷

Lògicament, vora la qüestió del mal, emergeix la de la mort, que se pren de la Q. 19:

495. PL 96,1126C-1127A-PL 93,252B-C.

496. PL 96,1133B-PL 93,257C-D.

497. PL 96,11134B-C-PL 93,258C-D.

«AUGUSTINUS.

«D. Primus homo mortalis factus est an immortalis?

M. Mortalis secundum alia et immortalis secundum alia. Tale ergo corpus habebat primus homo, quale et nos, sed sine peccato. Non enim habebat legem in membris suis repugnantem legi mentis suae, quod utique meruit post praevaricationem. Igitur animale corpus habuit Adam, sed ut non senesceret nec deficeret per illius ligni virtutem quo sustentabatur, quod in paradiso vitae nomen acceperat; quapropter si Dei praeceptum servasset, obedientiae merito in illud corpus spiritale, quale sanctis in resurrectione promittitur, postmodum commutandum. Ac per hoc poterat non mori, si Dei pia obedientiae cohaesisset. Non enim factus fuerat, ut non possit mori, sicut et caeterae naturae, quae omnino mori non possunt, sed ita ut obedientia immortalem, inobedientia mortalem faceret».⁴⁹⁸

La realitat de la mort mena l'autor a cercar una explicació del mal, que les *Quaestiones Orosii*, seguint sant AGUSTÍ, ja havien proposat a la Q. 16. WIGBOD s'expressa així:

«Viditque Deus cuncta quae fecit et erant valde bona» (Gen. I, 29).

«D. Cum Deus omnia bona creaverit, nihilque sit quod non ab illo sit conditum, unde malum?

«AUGUSTINUS.

«M. Malum natura non est, sed privatio boni hoc nomen accepit: denique bonum potest esse sine malo, malum non potest esse sine bono, nec potest esse sine malo ubi non fuerit bonum, ac per hoc dicimus et angelum bonum et angelum malum. Sed bonum quod angelus, malum quod vitium: bonum quod homo, malum quod vitiosus. Ideoque quando dicimus bonum, naturam laudamus; quando dicimus malum, non naturam, sed vitium quod est bonae naturae deprehendimus».⁴⁹⁹

Passa de bell nou a coincidir en l'ordre de les *Quaestiones Orosii*, Q. 42, quan parla del repòs de Déu:

«AUGUSTINUS.

«D. Cum requies non sit nisi post laborem, cur Deus requiescere dicitur; an et ipse opere fatigatus est, ut requiescere diceretur?»

«M. Non in aliqua creatura tanquam ejus bono indigens requievit Deus, sed in seipso. Denique non in aliquo dierum, sed post sexti diei opera requiescere legitur: unde liquido apparet, nullam creaturam Deum per indigentiam, sed sola bona voluntate fecisse. Quod si in aliqua creatura requiesceret, aliquam creaturam indigens faceret. Ergo quia nullam creaturam indigens fecit, in nulla requievit creatura. Nam quod dicit Scriptura requievisse Deum in die septima ab omnibus suis operibus quae fecit, hoc intelligi posse arbitror, quod non ipso bono indigens, quo sit beatior, requieverit, sed ipsum diem septimum, id est angelicam naturam adduxisse ad requiem suam, ut viderent, scilicet in Deo, sicut omnem formandam creaturam, ita et illud viderent, quod nullam creaturam per indigentiam fecisset, sed sola bonitate. Hoc enim arbitror posse intelligi requiem Dei. Intelligitur et aliter requies Dei, id est, cum nos post bona opera requiescere facit, secundum illum modum quem Deus dicit ad Abraham: "Nunc

498. PL 96,1134B-C-PL 93,258C-D.

499. PL 96,1135C-D-PL 93,259D-260A.

cognovi quod timeas Deum” (Gen. XXII, 12), id est cognoscere te feci. Ita et hic intelligitur requiescere Deus, cum sanctis suis requiem praestat».

«Item aliter. Requiescere dicitur Deus a condendis novis creaturis, quia post editionem sex dierum operum, nullam deinceps condidit creaturam. Nam quod ait: “Pater meus usque modo operatur et ego operor”, non novam condens creaturam intelligitur, sed quam condidit administrando».⁵⁰⁰

Tornam a comprovar que WIGBOD segueix millor l’ordre dels temes, i ens fa retornar a la Q. 30:

«AUGUSTINUS.

«D. Si universam terram rigabat, ergo et montes rigabat, quia montes utique terra sunt; si montes rigabat, diluvium erat. Et quomodo terra germinaverat herbam virentem et facientem semen? aut quomodo homo habitabat in terra, si universam terram aqua tegebat?»

«M. Fons positus est singularis pro plurali numero; hoc enim si sollicite requiras, in Scripturis sanctis frequenter reperies. Habes nempe in psalmo: “Misit in eos muscam caninam et comedit eos, et ranam et exterminavit eos” (Psal. LXXVII, 46), dum utique nec una musca nec una rana fuerint. Et alibi: “Venit locusta” (Psal. CIV, 34), non ait locustae, sed locusta. En habes singularem numerum pro plurali, secundum illud quod ait nobilissimus poetarum⁵⁰¹: “Uterumque armato milite complent”. Porro autem propter unitatem naturae dictus est fons, ut in eo omnes fontes intelligamus qui sunt in terra, quia quodammodo omnes ex unius abyssi natura emanant. Nam quod ait: “irrigabat universam faciem terrae”; non totam terram rigabat, sed partem. A toto enim partem significat. Quemadmodum dicimus, Christus mortuus est, Christus resurrexit, cum non mortuus fuerit, nec resurgeret nisi secundum carnem. Aut ut Ambrosius ait: “Fons appellatus est, qui accepto humoris adjutorio, irrigabat universam superficiem terrae”. Aut postquam paradisi plantatus est, restagnata est illa abruptio aquarum, et ille fons divisus est per rivulos, ad irrigandam universam faciem terrae, sicut nunc videmus ire aquas per alveos fluminis, alveosque rivulorum, et ex eorum excessu vicina perfundere loca; sic et tunc quasi de uno fonte multi processerunt. Aut unus fons appellatus est, et in quodam sinu terrae occultatur, et inde omnes fontes parvi et magni progrediuntur».⁵⁰²

Passam al text corresponent a la Q. 32:

«AUGUSTINUS. D. Cum Deus minaretur homini mortem die quo cibum vetitum tetigerit, cur non eodem die mortuus fuerat, sicut Scriptura dicit: “In quacunque die comederis ex eo, morte morieris”?»

«M. Quatuor esse mortes sancta Scriptura manifestissime ostendit. Prima mors est animae quae suum deserit creatorem, cum enim deseruerit peccat. “Sine, inquit Dominus in Evangelio, mortuos sepelire mortuos suos” (Matth. VIII, 22). Ecce habes secundum animam sepelientes mortuos, et quos sepeliunt secundum carnem mortuos. Haec itaque sententia duas mortes manifestissime ostendit, unam animarum, alteram corporum. Tertia solius est animae, quam dum ex corpore exierit patitur, secundum illud

500. PL 96,1136B-D-PL 93,260B-D.

501. PL 96,1139D: *Aeneid.* II, 20. [Ed.]

502. PL 96,1139A-D-PL 93,262D-263A.

quod in Evangelio de illo divite legimus: “Pater Abraham, inquit dives, mitte mihi Lazarum, ut digito suo refrigeret linguam meam, quia crucior in hac flamma” (Luc. XVI, 24). Quarta autem mors, cum anima receperit corpus, ut in ignem mittatur aeternum, secundum illud quod Dominus in Evangelio de futuro iudicio dicit: “Ite in ignem aeternum”, et reliqua. Die itaque quo peccavit Adam, in anima mortuus est; sicut enim corpus vivit ex anima, ita anima, ut beate vivat, ex Deo. Ergo defuncta anima Adae jure dicitur mortua, ex qua tres postea secutae sunt mortes. Ut enim hae subsequerentur prima praecessit, quia eo die quo peccavit Adam, in anima mortuus est».⁵⁰³

Insisteix en el tema de la mort, Q. 33:

«D. Quomodo poterat mortem timere Adam, quam nullatenus sciebat?

«M. Sicut enim nos scimus resurrectionem, quam nunquam experti sumus, nec vidimus, ita et ille sciebat mortem. Scientes igitur quod exiens anima a corpore faciat mortem, et dum reversa fuerit in corpus suum faciat resurrectionem; ecce scimus resurrectionem, quam nunquam experti fuimus. Sic et ille sciebat utique mortem non adhuc per experientiam, sed per scientiam. Sciebat quippe quid esset vivere, et per privationem vitae sciebat utique mortem. Sic sciuntur tenebrae per privationem lucis, et scitur silentium per privationem vocis: ita sciebat Adam mortem per privationem vitae».⁵⁰⁴

Retorna al tema de la formació de la dona, que les *Quaestiones Orosii* exposen a la Q. 45:

«D. Nunquid quia opus erat Adae ut ei conjux fieret, aliter non poterat fieri, nisi ut dormienti costam detraheret, ex qua conjux aedificaretur?

«M. Poterat et aliter fieri, sed ideo congruentius judicavit ut sic fieret, unde aliquid significaretur. Sicut enim dormienti Adae costa detrahitur et conjux efficitur, ita et Christo morienti de latere sanguis effunditur, ut Ecclesia construatur. Communicatione namque corporis et sanguinis Christi, efficitur Ecclesia conjux Christi».⁵⁰⁵

La seqüència dels temes torna coincidir. Vegem la correspondència que troba la Q. 46:

«D. Quid sibi vult quod dicit Adam: «Quamobrem relinquet homo patrem et matrem suam, et adhaerebit uxori suae, et erunt duo in carne una» (Gen. II, 24). Et beatus Paulus apostolus hoc capitulum ponens exposuit dicens: «Sacramentum magnum hoc est, ego autem dico in Christo et in Ecclesia» (Ephes. V, 31). Sed quomodo reliquerit Patrem, cum una substantia sit Patri? Aut ubi esse poterit Pater sine Filio, cum de ipso Filio qui est sapientia dicitur: “Qui attingit a fine usque ad finem fortiter, et disponit omnia suaviter” (Sap. VIII, 1)?

«M. Ergo, si ibi est Filius ubi est Pater, non potest esse Pater sine Filio, nec Filius sine Patre, quia scilicet sicut inseparabiles sunt in natura, ita et separabiles in personis. Sic enim ipse Filius dicit in Evangelio: “Qui me misit mecum est”. Quomodo igitur derelinquit Patrem, et adhaeret uxori suae, id est Ecclesiae, nisi eo modo quo dicit Apostolus: “Qui cum in forma Dei esset, non rapinam arbitratus est esse se aequalem

503. PL 96,1148D-1149A-PL 93,270B-D.

504. PL 96,1149B-C-PL 93,270D-271A.

505. PL 96,1155B-C-PL 93,275C-D.

Deo; sed semetipsum exinanivit formam servi accipiens”. Igitur ipsa forma est servilis acceptio, et exinanitio, et ipsa exinanitio quanquam non sit divinitatis abolitio aut naturae amissio, tamen propter formam servi in qua dinoscitur apparuisse, jure dicitur Patrem reliquisse. Sed reliquit et matrem, synagogam scilicet, veteri testamento carnaliter inhaerentem, et adhaesit uxori suae, id est Ecclesiae, ut pace novi testamenti, essent duo in carne una».⁵⁰⁶

Retornam a una altra escena del paradís, plantejada a les QQ. 43 i 44:

«AUGUSTINUS.

«D. Quomodo serpens loqui poterat in paradiso, cum aliquibus pareat irrationabile esse animal?

«M. Serpens per se loqui non poterat, nec quia hoc a creatore non acceperat assumpsit, nisi nimirum illum diabolus utens, et velut organum per quod articulatum sonum emitteret. Per illum nempe verba faciebat, et tamen hoc etiam ille nesciebat. Natura igitur rationis expers subditur naturae rationali, sed tamen non totum quod vult ex ea vel in ea facit, sed quantum a Deo acceperit».⁵⁰⁷

«D. Et si non intelligunt serpentes, quomodo audiunt verba Marsorum, ut ad incantationes eorum de speluncis exeant suis?

«M. Licet intellectum non habeant, tamen sensu corporis nullatenus carent. Habent enim visum, auditum, gustum, odoratum. Et ideo quamvis audiant verba Marsorum, nequaquam tamen intelligunt; non enim obediunt intelligendo, sed ut de antris ad verba Marsorum exeant, permittente Deo, coguntur a diabolo, unde datur testimonium de illo primo facto, quia primum hominem per serpentem decepit in paradiso».⁵⁰⁸

«Augustinus.- “Adduxit Deus ad Adam cuncta animalia et volatilia, vidensque ea, imposuit nomina”. Et de muliere paulo post dicitur. “Vidit igitur mulier quod bonum esset lignum ad vescendum”. Ecce Scriptura manifestissime ostendit amborum oculos apertos fuisse. Nec est enim fas dicere, primos homines caecos factos, et cur post paululum post ligni vetiti tactum eadem Scriptura dicit: “Aperti sunt oculi amborum?”».

WIGBOD manté un ordre més d’acord amb el de la *Bíblia*. Per això, ens fa retornar a les QQ. 34 i 35:

«AUGUSTINUS.

«D. “Adduxit Deus ad Adam cuncta animalia et volatilia, vidensque ea, imposuit nomina” ... et de muliere paulo post dicitur: “Vidit igitur mulier quod bonum esset lignum ad vescendum”. Ecce Scriptura manifestissime ostendit amborum oculos apertos fuisse. Nec est enim fas dicere primos homines caecos factos. Et cur post paululum, post ligni vetiti tactum eadem Scriptura dicit: “Aperti sunt oculi amborum?”».

«M.⁵⁰⁹ Nisi oculos apertos haberent, nec ille animalibus nomina imponeret, nec illa videret ligni pulchritudinem. Hoc quippe verum est, quia oculos apertos habebant, et tamen nisi ad aliquid essent clausi, nullatenus Scriptura diceret: “Aperti sunt oculi amborum”. Aperti scilicet, non ad aliud nisi ad invicem cognoscendum, ut esset lex in membris repugnans legi mentis, ut etiam in ipsis membris esset non voluntarius mo-

506. PL 96,1155D-1156A-PL 93,275D-275B.

507. PL 96,1155C-PL 93,276C.

508. PL 96,1156C-D-PL 93,276D.

509. AUG., *lib. XI de Gen. ad litt.*, cap. 31. [Ed.].

tus, justa scilicet vindicta Dei, ut homo qui noluit Deo esse subjectus, non haberet subditum corpus. Ergo in id aperti sunt oculi amborum ut moverentur concupiscentialiter membra».⁵¹⁰

«AUGUSTINUS.

«Et cum audissent vocem Domini Dei deambulantis in paradiso ad auram post meridiem, absconderunt se Adam et Eva uxor ejus a facie Domini in medio ligni paradisi» (Gen. III, 8)».

«D. Rogo ergo, edessere quid sit illa Dei deambulatio?

«M. Absit enim ut Deus qui est Trinitas, ex hoc quod ejus dicitur deambulatio, corporeus aut localis esse credatur. Omne locale corpus est utique, et omne corpus locale est. Deus vero incorporea res est, nec corporaliter movetur, neque loco continetur, neque de loco ad locum transfertur. Est nempe ejus deambulatio intelligenda per aliquam creaturam facta, quam creaturam hominem ex ipsius circumstantia Scripturae intellectum a majoribus recolo».⁵¹¹

L'autor medieval manté l'ordre de les *Quaestiones Orosii*; però se veu obligat a intercalar, en aquest punt, molts de textos de sants pares i d'altres de pròpia elaboració o reelaborats. Arribam, així, a la Q. 36, que és molt curta, però a la seva rèplica troba un desenvolupament molt més llarg:

«AUGUSTINUS.

«D. Cum Deus unus sit, dicente Scriptura: "Audi, Israel, Dominus Deus tuus Deus unus est": quomodo hic dicit: "Ecce Adam quasi unus ex nobis factus est?", nobis enim pluralitatem insinuat».

«M.⁵¹² Deus enim quamvis unus sit, tamen Trinitas est, Pater scilicet, et Filius, et Spiritus sanctus. «Unus ex nobis» dictum est, propter pluralitatem personarum [...]».⁵¹³

Seguim amb l'obra de WIGBOD, però presa solament de l'edició de HERVAG, reproduïda per MIGNE, entre les obres atribuïdes al Pseudo Beda⁵¹⁴. Quan reproduïx la Q. 47, el nostre autor salta unes línies, amb la qual cosa se fa difícil seguir el sentit del text, manca que ja va cridar l'atenció dels editors:

«DISCIPULUS. AUGUSTINUS.- Cur Cain ex terrae fructibus munera reprobantur, et Abel de adipibus gregis sui munera suscipiuntur?»

«MAGISTER. Cain typum gerebat Judaeorum, quia illi corporalia sacramenta secundum vetus testamentum exercebant. Horum enim sacrificia superveniente testamenti novi fide, ex innocentia Deum laudandis (sic), quod significabant Abel ex ovibus munera quae accipiuntur. Unde et in psalmo de oblatione priorum: "Oblationes et holocausta noluiti" (Psal. XXXIX)».⁵¹⁵

510. PL 96,1160B-D-PL 93,279D-280A.

511. PL 96,1160D-1161A-PL 93,280A-B.

512. AUG. *de Gen. ad litt., lib. XI*, cap. 39. [Ed.]

513. PL 96,1166D1167A-PL 93,284B-C.

514. Cf. GORMAN, *The Encyclopedic*, p. 187.

515. PL 93,285B-C.

A la Q. 48 es repeteix el sentit cristològic de la mort d'Abel:

«DISCIPULUS. Augustinus.- Dixitque Cain ad Abel: "Egrediamur foras. Cumque essent in agro, consurrexit Cain adversus Abel fratrem suum, et interfecit eum" (Gen. IV). Quid significat quod Cain fratrem suum Abel in agro interfecit?»

«MAGISTER. Jam superius diximus Cain significare Judaeos, qui Christum occiderunt, Abel vero Christum. Occiditur itaque Abel minor natu; occiditur Christus caput populi minoris natu: a populo Judaeorum majore natu: ille in agro, iste in Calvariae loco». ⁵¹⁶

Mantenint l'ordre, passam a la Q. 49:

«DISCIPULUS. Quomodo intelligitur sanguis Abel de terra ad Dominum clamasse?»

«MAGISTER. Sanguis Abel significat sanguinem Christi, quem universa Ecclesia acceptum dicunt: Amen. Nam qualem clamorem faciat universa Ecclesia, dum potantur sanguine Christi, et dicunt Amen, tu ipse considera. Judaei ergo, qui intelliguntur in persona Cain, quia non credunt Christum, nec potantur sanguine Christi, maledicti sunt super terram, super illam scilicet terram quae aperuit os suum post confessionem, et bibit sanguinem fratris sui, id est, Christi sui: quem quia Judaei non bibunt, maledicti sunt. [...]» (*Ibid.*). ⁵¹⁷

Regeix la seqüència, i passam a la Q. 50, que no se reflecteix tan literalment en l'obra de WIGBOD:

«Hic autem Henoch septimus ab Adam, qui placuit Deo, et translatus est, septimam requiem significat, ad quam transfertur omnis qui tanquam sexta die, id est, sexta aetate saeculi, per Christi adventum formatur». ⁵¹⁸

Una llarga secció del text de WIGBOD no té què veure amb les *Quaestiones Orosii*, tot i que la temàtica és del mateix àmbit bíblic. Entram, però, en la narració sobre Noè. En aquesta part comprovam que ja s'ha decantat la forma dialogada, com acabam de veure en el darrer fragment citat. Som dins un llarg seguit de frases juxtaposades, en mig de les quals les nostres *Quaestiones Orosii* hi tenen clares repercussions. Per no destrossar l'exposició, al seu lloc indicarem a quina de les qüestions toca recórrer, per veure'n l'antecedent. Diguem que, a voltes, WIGBOD devia seguir el text del llibre XII c. *Faust.*:

Q. 51 = «Quod vero Noe per aquam et lignum liberatur, significat crucem et baptismum. Sicut enim ille cum suis per aquam et lignum salvatur, sic familia Christi per baptismum et crucis passionem sanatur» ⁵¹⁹. [...] Q. 52 = «Quod autem eadem arca de lignis quadratis fieri jubetur, undique stabilem vitam sanctorum sanctificat, ad omne opus bonum paratum; quocumque enim verteris, quadratum firmiter stabit. Quod bitumine glutinantur arcae ligna intrinsecus et extrinsecus, ut in compage unitatis significetur tolerantia charitatis, ne scandalis Ecclesiam tentantibus sive ab his qui intus

516. PL 93,286A-B.

517. PL 93,286C-D.

518. PL 93,290C.

519. PL 93,294A. El c. *Faust.*, XII,14, diu *signatur*.

sunt, sive ab his qui foris sunt, cedat fraterna junctura, et solvatur vinculum pacis. Est enim bitumen ferventissimum gluten, significans dilectionis ardorem, vi magnae fortitudinis ad tenendam societatem spiritalem omnia tolerantem». ⁵²⁰ Q. 52 = «Quod arca trecentis cubitis longa est, ut sexies quinquaginta compleantur, sicut sex aetatibus omne hujus saeculi tempus extenditur. In omnibus quibus Christus nunquam destitit praedicari. In quinta per prophetiam praedictus, in sexta per Evangelium diffamatus. Potest quidem et in his trecentis cubitis signum ligni passionis ostendi. Ipsius enim litterae numerus crucis demonstrat signum quo socii passionis Christi effecti per baptismum longitudinem vitae aeternae adipiscuntur. Quod vero cubitis quinquaginta latitudo ejus expanditur, sicut Apostolus dicit: “Cor nostrum dilatatum est”; unde, nisi charitate spiritali? Propter quod ipse iterum dicit: “Charitas Dei diffusa est in cordibus nostris per Spiritum sanctum qui datus est nobis” [Rm 5,5]. Quinquagesimo enim die post resurrectionem suam Christus Spiritum sanctum misit, quo corda credentium dilatavit. Quod autem altitudo ejus XXX cubitis surgit, quem numerum decies habet in trecentis cubitis longitudo, quia Christus est altitudo nostra, qui, triginta annorum aetate gerens, doctrinam evangelicam consecravit, contestans legem non se venisse “solvere, sed adimplere” (Matth. V, 17). Lex autem in decem praeceptis agnoscitur, unde decies tricenae arcae longitudo perficitur. Unde et ipse Noe ab Adam decimus computatur, ⁵²¹ [...]». Q. 56 = «Quod autem cuncta animalium genera includuntur in arca, significat quia ex omnibus gentibus et nationibus congregatio fit in Ecclesia. Quod etiam Petro demonstratus discus ille significat, quod munda et immunda sint ibi animalia, sicut in Ecclesia sacramentis boni et mali versantur. Quod septena sunt munda, et bina immunda, non quia pauciores sunt mali quam boni, sed quia boni servant “unitatem spiritus in vinculo pacis”. Sanctum autem spiritum divina Scriptura in septiformi operatione commendat: “sapientiae et intellectus, consilii et fortitudinis, scientiae et pietatis, et timoris Domini” (Isai. XII). Unde et ille numerus quinquaginta dierum ad adventum sancti Spiritus pertinens in septies septenis». ⁵²² Q. 54 = «Quod post septem dies ex quo ingressus est Noe in arcam, diluvium factum est, hoc est, quia in spem futurae quietis, quae septimo die significata est, baptizamur. Quod vero praeter arcam omnis caro, quam terra sustentabat, diluvio consumpta est, significat quia praeter Ecclesiae societatem aqua baptismi quamvis eadem sit, non solum non valeat ad salutem, sed valeat potius ad perniciem. Quod autem quadraginta diebus et quadraginta noctibus pluit, quia omnis reatus peccatorum in decem praeceptis legis admittitur per universum orbem terrarum, qui quatuor partibus continetur. Decem praecepta quater ducta quadraginta fiunt, sive ille reatus, quod ad dies pertinet, ex rerum prosperitate, sive quod ad noctes ex rerum adversitate contractus sit sacramento baptismi coelestis abluitur». ⁵²³ Q. 55 = «Quod Noe quingentorum erat annorum, cum ei locutus est Dominus, ut arcam sibi faceret, et sexcentos habebat annos cum in ea fuisset ingressus. Unde intelligitur per centum annos arca fabricata, quid aliud hic videntur centum anni significare, nisi aetates singulas saeculi? Unde ista sexta aetas quae completis quingentis usque ad sexcentos, significatur in manifestatione evangelicam Ecclesiam construi. Et ideo qui sibi ad vitam consulit, sit velut quadratum lignum, paratus ad omne opus bonum, et intret in fabricam sanctam, quia et secundus mensis anni sexcentimesi, quo

520. PL 93,294A-B.

521. PL 93,294B-C.

522. PL 93,295A.

523. PL 93,295B-C. Depèn més directament de sant Agustí.

intravit Noe in arcam, eandem senariam aetatem significat. Duo enim menses sexagenario numero concluduntur: a senario autem numero et sexaginta cognominantur et sexcenti, et sex millia, et sexaginta millia, et sexcenta millia et sexcenties, et quidquid deinceps in majoribus summis per eundem articulum numerus in infinita incrementa consurgit.⁵²⁴ [...]» Q. 57 = «Octo itaque et septem quindecim faciunt. Sed octo significant resurrectionem, septem quietem. Hoc igitur sacramentum resurrectionis et quietis transcendit omnem sapientiam superbiorum, ita ut nullatenus possit indagare scientiae suae altitudinem resurrectionis quietem; et quia septuaginta a septem, et octuaginta ab octo dinumerantur, conjuncto utroque numero centum quinquaginta [...]»⁵²⁵ Q. 59 = «Quod post dies quadraginta emissus corvus non est reversus, et aquis utique interceptus, aut aliquo supernatanti corpore illectus, significat homines immunditia cupiditatis teterrimos, et ob hoc ad ea quae foris sunt in hoc mundo retentos, aut rebaptizari ab his praeter arcam, id est, praeter Ecclesiam baptismus occidit, seduci et teneri (sic)».⁵²⁶

Tornam a la forma dialogada, quan la temàtica és semblant a la de la Q. 58; però literalment més acostada a *c. Faust.* XII, 21.

«DISCIPULUS. Cur de arca conjuncti exeunt, qui disjuncti intraverant? Sic enim dictum erat: Quod intraverint “in arcam Noe et filii ejus, et uxor ejus, et uxores filiorum ejus” (Gen. VII); seorsum viri, et seorsum feminae commemoratae sunt».

«MAGISTER. Quia igitur in hoc tempore “caro concupiscit adversus spiritum, et spiritus adversus carnem” (Galat. V), ad typum illum disjuncti intraverant; postmodum autem exeunt Noe et uxor ejus, filii ejus, et uxores filiorum ejus. Hoc est, conjuncti masculi et feminae, quia in fine saeculi, et in resurrectione justorum omnimoda et perfecta pace spiritui corpus adhaerebit in illa mortalitatis indigentia vel concupiscentia resistente».⁵²⁷

Creuríem que la Q. 60 és més acostada al text de WIGBOD que no el de sant AGUSTÍ:

«“Plantavit autem Noe vineam, bibensque vinum inebriatus est”, et caetera, usque “Faciesque eorum aversae erant, et patris virilia non viderunt” (*Ibid.*).

«Jam vero illud quod post diluvium de vinea, quam plantavit Noe, inebriatus est, et nudatus est in domo sua, cui non appareat Christi esse figura, qui inebriatus est dum passus est? Nudatus est, dum crucifixus est in domo sua, id est, in gente sua [...]».⁵²⁸

La Q. 61 torna ser més literalment presa del *c. Faust.*, XII, 23:

«...“medius autem frater Cham” (*Ibid.*), id est, impius populus Judaeorum; ideo medius, quia nec primatum Apostolorum tenuit, nec ultimus in gentibus credit. Vidit nuditatem patris (*Ibid.*), quia consensit in nece Domini Salvatoris. Post haec nuntiavit foras fratribus (*Ibid.*). Per eum quippe manifestatum est quod erat in propheta secretum, ideoque fit servus fratrum suorum. Quid est enim aliud hodieque gens ipsa

524. PL 93,295C-D.

525. PL 93,296A.

526. PL 93,296B.

527. PL 93,296D-297A.

528. PL 93,297D.

nisi quaedam scrinaria Christianorum, bajulans legem et prophetas ad testimonium assertionis Ecclesiae, ut nos honoremus per sacramentum, quod nuntiant illi per litteram».⁵²⁹

Arribam al final de les interrogacions sobre l'Antic Testament. El nostre autor, tot i haver pogut remetre's a sant AGUSTÍ, car el *c. Faust.* XII, 25, aporta algun dels materials que emprà, amb tota honradesa se remet a sant ISIDOR, el qual és l'autor del fragment següent, que no és altra cosa que un repastament del que ja havia conjuntat l'autor de les *Quaestiones Orosii*, 62:

«ISIDORUS.- Locutus est Dominus ad Abraham dicens: "Egredere de terra tua, et de cognatione tua, et de domo patris tui, et veni in terram quam monstrabo tibi, faciamque te in gentem magnam", etc. usque "Benedicentur in te universae cognationes terrae". Quis autem alius exiit in Abraham de terra sua, et de cognatione sua, ut apud exteros locupletaretur, ut esset in gentem magnam, nisi Christus, qui relicta terra et cognatione Judaeorum praepollet nunc, ut videmus, in populis gentium: sed et nobis ad exemplum Christi exeundum est de terra nostra, id est de facultatibus mundi hujus, operibusque terrenis; et de cognatione nostra, id est de conversatione et moribus vitiisque prioribus, quae nobis a nostra nativitate cohaerentia velut affinitate quadam et consanguinitate conjuncta sunt. Sive de domo patris nostri, id est omni memoria mundi, ut ei renuntiantes, possimus in populo Dei dilatari, et in terram coelestis repromissionis cum tempus advenerit introduci».⁵³⁰

Tot i que en WIGBOD sigui expressa la dependència de sant ISIDOR, els pasatges que més ens afecten, sovint, són més propers a les *Quaestiones Orosii*, que no a les formulacions del bisbe hispalense. Volem tornar-hi a insistir, perquè aquest fet no solament fa cobrar importància a l'influx de la nostra obra pseudoaugustiniana, ans també mostra que a l'època carolina els autors treballaven amb més escrits antics del que podem pensar.

11.5. *Carlemagne (finals s. VIII)*

També en el restaurador cultural i polític, que cavalca entre els ss. VIII i IX, hi hem pogut destriar elements que pertanyen a l'autor de les *Quaestiones Orosii*. Efectivament, a una de les obres, *De imaginibus*, III, 3, trobam reproduïda una part de la Q. 2, d'una forma quasi literal, quan se tracta de precisar com és l'origen de l'Esperit Sant:

«Est et Spiritus Filii, Paulo attestante, qui ait: "Quisquis autem Spiritum Christi non habet, hic non est ejus" (Rom. VIII), ac per hoc Spiritus amborum dicitur, quia ex Patre et Filio procedens unius probatur esse substantiae et naturae: qui si ingenuus diceretur, duo patres profiterentur; si genitus, duo filii incompetenter dicerentur. Sed quia nec Pater est nec Filius, ideo nec ingenuus, nec genitus, sed ex utroque pro-

529. PL 93,298A-B.

530. PL 93,302C.

cedens dicitur. Pater enim solus non est de alio, ideo solus appellatur ingenitus, non quidem in Scripturis, sed in consuetudine disputantium et de re tanta sermonem qualem valuerint ad praesentium sive futurorum profectum proferentium: Filius solus de Patre est natus, ideo solus dicitur genitus; Spiritus sanctus solus de Patre et Filio procedit, ideo solus amborum nuncupatur Spiritus. Procedit enim ex utroque, non nascendo, ut alicujus filius dici possit. Diceretur autem filius Patris et Filii, si, quod abhorret ab omnium fidelium sensibus, eum ambo genuissent: non igitur ab utroque est genitus, sed procedit ab utroque amborum Spiritus. A Patre illum autem procedere Dominus noster Jesus Christus discipulos docuit dicens: «Cum autem venerit, inquit, Paraclitus, quem ego mittam vobis a Patre Spiritum veritatis, qui a Patre procedit, ille testimonium perhibebit de me» (Joan. XV). Et rursus ipse Dei et hominum mediator Dominus Jesus Christus post resurrectionem suam, ut ostenderet a se procedere Spiritum sanctum sicut et a Patre, insufflans in discipulos suos ait, «Accipite Spiritum sanctum» (Joan. XX); qui nisi ab eo procederet, nequaquam eum insufflans discipulis daret.»⁵³¹

Una segona ocasió, en la qual els llibres carolins aprofiten les *Quaestiones Orosii*, 63, és al mateix llibre III, 26, on se considera que les visions són més fiables que els somnis. Les primeres frases depenen de la redacció d'ALCUÍ, *ep.* 204, que ja coneixem:

«...visiones vero dicunt, quasdam veraciores revelationes, quarum tria sunt genera, corporale videlicet, et spiritale, sive etiam intellectuale. Corporale igitur est, quod fit per corpus; spiritale, cum imagines eorum quae videmus in memoria condimus⁵³²; intellectuale nempe, cum ea quae corporaliter videmus, et imaginaliter in memoria retinemus, intellectu discernimus. Intellectu igitur discernimus, quod illud sit corpus, illud similitudo corporis. Hunc quoque intellectum bestiae et pecora atque volatilia nullatenus habent. Vident et ipsa per corpus, et eorum quae vident imaginaliter spiritus informantur: unde et pecora praesepia recognoscunt, et aves ad nidos suos redeunt, sed nec seipsa intelligunt, nec illa quae oculis cernunt. Postremo corporalis ista visio, sine spiritali esse non potest. Ergo cum avertimus oculos ab eis quae vidimus, imagines eorum quae non videmus, in memoria retinemus. Spiritalis vero visio sine corporali esse non potest: unde absentes homines recordamur, et in tenebris ea quae non videmus, imaginaliter cernimus. Intellectualis nempe nec corporali indiget, nec spiritali. Intellectu nec corpus videmus, nec imaginem corporis: per hunc quippe videtur justitia, charitas, ipse Deus, ipsa mens hominis quae nullum corpus habet, nullam soliditatem corporis».⁵³³

531. PL 98,1120A-C. Vegeu la referència a aquest passatge a Luitpold WALLACH, *The Libri Carolini and Patristic Latin and Greek: Prologomena to a Critical Edition*, a Id., *The Classical Tradition, Literary and Historical Studies in honor of H. Caplan*, Ithaca (N. Y.) 1966, pp. 451-498. La nostra referència és a la p. 455.

532. ALCUÍ, *ep.* 204, PL 100,478B, escriu *cernimus*. Cf., més amunt, 66.

533. PL 98,1172D-1173B. Cf. WALLACH, p. 455.

11.6. *Paulí d'Aquileia* (+802)

El patriarca d'Aquileia, Paulí, té una expressió que possiblement troba les seves arrels a la Q. 6, quan parla de la Trinitat, com autora de l'Encarnació i de la Resurrecció:

«Et quia inseparabilia sunt semper opera Trinitatis, sicut in utero virginis tota Trinitas operata est hominem Christum, ita eum de sepulcro tota Trinitas a mortuis non abnuitur suscitasse».⁵³⁴

A TALL DE CONCLUSIÓ

Quan som arribats a l'hora de treure qualque conclusió de les dades acaramullades, ens pertoca dir que les *Quaestiones Orosii* són una obra de la primera meitat del s. V. Ja trobam vestigis del seu ús a EUQUERI DE LIÓ (+ ca. 450). També ens sembla assolit que el seu autor va ser un hispà. Si el seu nom ens és conegut com a productor d'altra literatura ja identificada és una qüestió que encara no creiem trobar-nos en condicions de resoldre-la. Però, tornam a repetir que d'entre els autors coneguts, l'autor més ben col·locat perquè li atribuïm la paternitat del tractat és Consenci de Menorca.⁵³⁵

Per suposat, sabem que des de la Baleàrica i des de la Tarraconense, per aquelles saons, les comunicacions dels eclesiàstics amb la Narbonense eren freqüents.

Si veiem reforçada la importància tan negligida de les *Quaestiones Orosii*, no podem deixar-nos enlluernar pel seu raig d'influx, car ens sembla que simultàniament hem de posar més en relleu l'herència augustiniana, que mitjançant aquesta mena de catecisme se va propagar i se va mantenir dins el món hispànic. Ni els grans autors ni els menors, com tampoc els concilis de més prestigi de l'Alta Edat Mitjana, queden fora de la seva il·luminació. La condemna de FELIU D'URGELL n'és una mostra dolorosa i punyent.

Com hom ho haurà observat, no ens hem aturat a determinar si l'obra que ens ha ocupat influí sempre pel fet que tots els autors posteriors, que se'n fan ressò, la llegiren directament. Potser qualque vegada no la tingueren present, i escriviren de memòria, o recolliren les seves paraules d'un teòleg que la va conèixer d'una o altra forma. Pel que ens havíem proposat, que l'influx sigui immediat o mediat, no ens afecta gaire. Però consideram que determinar-ho és una nova passa que haurem de donar en una altra ocasió.

Ara bé, hi ha un altre tipus de conclusió que ens sembla prou important, i és que cal prosseguir treballant en la recerca de les fonts dels grans autors, car així podem resseguir més de prop els caus no solament pels quals se mogueren els

534. PL 99,413C-D.

535. Cf. *Quaestiones*, p. 121.

còdexs, sinó també podem veure com se difonien els corrents teològics. Així, per exemple, ens en temem de com algunes reaccions antipriscil·lianes, pròpies de la primeria del s. V, segueixen interessant a sant ISIDOR, tot i que potser no era conscient de la provenença de la fórmula elegida. En va adoptar unes, entre les moltes possibles. Això pot ésser un indicati del fet que, malgrat el priscil·lianisme o qualsevol altra mena de corrent doctrinal antic seguia planant sobre el món hispànic, encara que no es conegués el seu origen ni el seu abast. Se tracta de trets difuminats de la fesomia d'una època, que tanmateix són imprescindibles per a la seva caracterització, perquè són vestigis hereditaris, que no trobam a d'altres indrets. Així podem atansar-nos a un model de pensar.⁵³⁶ Podem comprovar que, cap al final de l'època, els textos de la qual hem considerat, alguns termes o temes cristològics, com són ara 'homo assumptus' o 'forma serui', foren considerats perillosos per la teologia carolíngia. També va ser ridiculitzat que hom se preguntàs si el Pare engendra el Fill per decisió lliure o per necessitat, qüestió que a la Hispània ja s'havia proposat a les acaballes del s. IV. Se tracta d'una terminologia i d'una preocupació que, en bona mesura, les *Quaestiones Orosii* varen contribuir a propagar, fins al punt que entraren en els concilis de Toledo i en la teologia posterior, i acabaren en el xoc amb els carolingis. També se varen perpetuar les qüestions sobre el *Gènesi*, i les posteriors sobre una via ascètica o les qualitats del bisbe. Però en cap d'aquests casos els continguts dogmàtics no se veieren afectats.

Creiem que hi ha bones raons per a investigar la cristologia en el món hispànic, des dels començaments fins a la desaparició dels vestigis de l'adopcionisme. Pot ser una altra positiva contribució dels que anomenaríem 'els vençuts'. Tal vegada caldria contrastar aquella cristologia amb la dominant durant segles, que ha estat prevalentment escairada vers el neocalcedonisme, mentre des de les instàncies populars i pastorals sorgien els pessebres, la Via Crucis, i tota una allau de santuaris.

Encara no serà sobrer apuntar amb tota modèstia que, per més que l'estudi, esdevingut clàssic, sobre les fonts del Concili XIè de Toledo, del P. José MA-

536. Per això, no acabam de convèncer'ns de les raons que acaramulla DOMÍNGUEZ DEL VAL, *Historia de la antigua literatura latina hispano-cristiana*, III, 8-14, contra els treballs en dues columnes, per establir les fonts de sant Isidor. Quan començarem aquesta recerca de cap manera pensàvem acostar-nos a aquest polígraf únic, car els grans investigadors havien dejectat les *Quaestiones Orosii* i els havien assignat una datació força tardana, que ens feia pensar en un plantejament del treball força divers, que cronològicament incia més amunt que el s. VII; amb tot, tant se val si les intencions haguessin estat unes altres. Cap autor queda millorat amb el ditirambe i la intocabilitat. La nostra pretensió era ben altra, i haver començat a dur-la a terme ens ha mostrat que no just sant Isidor segueix literalment sant Agustí, sinó que copia també, i qualque passatge per partida doble, les *Quaestiones Orosii*, a llocs que hom no els havia evidenciat. Ell, com tants altres, fins i tot un autor de la categoria de sant Tomàs d'Aquino, varen creure en la paternitat augustiniana del tractat que ens ha conduït en la recerca. Les coses són com són, i hem intentat mostrar-les. L'originalitat del bisbe hispalense és la que va ser. I si hom amaga cartes mai no arribarem a copsar-la. El creiem de prou magnitud, perquè no ens sembli procedent voler tutelar-la.

DOZ, conservi la validesa de la seva major part, pensam que, amb les comprovacions que hem fet, caldrà que hom el refaci, car ultra les fonts que ell va descobrir per al símbol del concili acabat d'esmentar, hem d'afegir que depèn, en una part important, de les *Quaestiones Orosii*. També caldrà escorcollar per quines vies el mateix Concili IVt de Toledo ja se va formular sota el seu influx, com també se'n perceben retrunys en els tardans concilis XVè i XVIè.

Tal vegada haurem de resseguir molt més analíticament la petja del nostre escrit en la literatura hispànica dels ss. VI-VII, car una primera incursió ens ha procurat resultats molt positius.

Podem observar una espècie de constants, en la teologia sobre la Trinitat. S'exclou com inadequat el terme 'ingènit' quan s'aplica a l'Esperit Sant. L'origen del Fill es troba en la natura divina del Pare i no en una decisió lliure. La filiació exclou l'adopció. També se repeteix que l'encarnació és obra de tota la Trinitat, encara que la sola Persona del Fill va assumir la humanitat.

Quant a la temàtica veterotestamentària, observam com se perpetua la curiositat sobre l'origen del mal, de les tenebres, amb la corresponent resposta de tinta augustiniana. Una altra temàtica, d'idèntica procedència, assegura que la mesura i l'ordre en la creació resideixen en Déu mateix.

Hi ha certes expressions a l'Escriptura de dificultat aparent. Per resoldre-les, el nostre autor recorre a textos de VIRGILI, que alguna vegada se reproduïen en els autors posteriors. És una mostra de com els autors cristians varen considerar vàlida la preceptiva pròpia de la interpretació del textos clàssics, i a l'Edat Mitjana se reproduïen aquests passatges.

No podem ometre la importància que tingueren les *Quaestiones Orosii* perquè un bloc considerable del *c. Faust.*, que té un contingut exegètic sobre el *Gn*, passà a ser citat per diferents autors, quan hom hauria esperat que sant AGUSTÍ hi fos seguit a través dels diversos llibres que ja des del títol sabem que son comentaris al primer llibre de la Bíblia. Per això, crec que hem d'agrair al nostre tractat hispànic que aquella obra antimaniquea del doctor d'Hipona tingués una certa difusió, que hom no hauria esperat.

Passant a un altre ordre de temes, direm que les *Quaestiones Orosii* són un dels principals vehicles de transmissió de la doctrina augustiniana sobre les visions. El més significatiu és el passatge sobre la vocació d'Abraham i el sentit cristològic que rep, així com les conseqüències d'ordre ascètic que li va donar l'autor de les *Quaestiones Orosii*. És una aportació exclusiva seva. També és característica la definició d'apòstol i les condicions de les quals ha de ser ornat un bisbe. Són punts que varen interessar als autors hispànics romano-visigòtics i se varen copiar del nostre tractat. No sabem quines eren les motivacions pròximes perquè reproduïssin aquests punts. Ara bé, aquest fet ocasiona que altres ressonàncies no tan clares ens semblin també dependents del mateix escrit, al menys en el grau que correspon a la probabilitat. Qui va seguir les *Quaestiones* en els passatges que els són propis, bé s'hi pogué inspirar en altres punts, que no ho són tan clarament.

Si no ens sorprèn la utilització de les nostres qüestions en el món carolingi, pel que fa als temes veterotestamentaris, a través dels resums que n'havia fet sant ISIDOR, sí que consideram notable que ALCUÍ fins i tot se servís de bocins presos de les primeres qüestions que, com sabem, tenen un contingut trinitari, marcat del color hispànic, antiarrià i antipriscil·lià. També se'n serviren BEAT i ETERI contra l'adopcionista ELIPAND. Feim notar que ens crida l'atenció, perquè aquests textos es repeteixen en FELIU D'URGELL, que juntament amb ELIPAND va ser fortament criticat per ALCUÍ. Aquest fet és una mostra més de l'ambigüitat que provocava la lectura d'uns mateixos textos. També, potser, que ultra els problemes doctrinals s'hi jugàs una mena de poder. Hem vist com AGOBARD considerava tradicional algun aspecte de la doctrina que propagava FELIU. I hi havia més elements tradicionals dels que ell va detectar, com és ara el que discuteix si el Fill és fruit de la voluntat o de la llibertat del Pare. També era més tradicional la fórmula 'homo assumptus' que, de més a més, fins i tot fou emprada, segles després, pel mateix sant Tomàs d'Aquino.⁵³⁷ Per això, ho repetim, és possible que la condemna de FELIU no just degué considerar elements dogmàtics. Hi degué haver uns interessos polítics i unes qüestions de paraules, sense oblidar que la tradició cristològica hispànica, fins i tot en les seves arrels augustinianes, dissonava en un ambient, en el qual predominava un neocalcedonisme, és a dir, una cristologia mesella d'influxos dels anatemes de sant CIRIL D'ALEXANDRIA, del qual FELIU era lluny. És a dir, els teòlegs carolingis partien del Verb, que assumeix la carn, i FELIU començava en el Crist que assumeix un ver home. Se tracta que Feliu era més fill de l'esquema cristològic λόγος ἄνθρωπος, 'verbum homo', preferit per sant AGUSTÍ, que de l'altre, més alexandrí, λόγος σὰρξ, 'verbum caro'.

És notable que els primers testimonis, que ens han arribat sobre les nostres qüestions, provinguin de l'entorn del monestir de Lerins. Certament, no és segur que EUGIPI passàs per aquest indret. Tampoc és inconcusa l'atribució a aquest ambient de l'origen del símbol *Quicumque*. De moment ens conhortam amb la possibilitat d'apuntar vers un altre focus de sospita, que tal vegada podria confirmar la relació d'aquest centre amb la Hispània i, més en concret, amb la Baleàrica.

No podem cloure aquests intents d'aproximar-nos a les *Quaestiones Orosii* sense remarcar que hem pogut consolidar més la tesi de J. N. HILLGARTH, sobre les repercussions de la literatura hispànica a les Illes Britàniques, la qual cosa inclou un escrit molt anterior als autors de l'època visigoda, com són ara les *Quaestiones Orosii*. Tot això multiplica les aspes del ventall cultural que s'intercomunicaven a l'extrem occidental del món antic. La presència de manuscrits del nostre tractat a aquelles illes és força notable. Indicam, a un altre lloc, que són uns seixanta els coneguts fins ara, dels quals els més antics són

537. A la *Summa Theologiae*, III, qq. 3-6, estudia aquesta qüestió. Vegeu P. GLORIEUX, *Saint Thomas les faux apollinaristes et l'Assumptus homo*, dins «Mélanges de sciences religieuses», 9 (1952) 31-34.

els sis del s. XI⁵³⁸, que són relativament moderns, si els comparem amb els del s. VIII, que se guarden a Holanda i Suïssa i, possiblement, a França. Per ventura hom sabrà aclarir si hi ha una relació entre l'antiguitat dels testimonis que coneixem, a aquests països, i la relativament més tardana datació dels còdexs servats a Itàlia. Podria ser que la Narbonense fos un centre de reexpedició dels manuscrits, que d'aquesta regió pujaven vers Europa Central, per les comunicacions de les conques del Roine i del Rin? El que ens resulta notable és que els còdexs italians coneguts siguin més tardans i que els influxos de les *Quaestiones Orosii* en els autors d'aquest ambient semblin més posteriors als que hem registrat a la Hispània, a les Illes Britàniques i, per suposat, al món carolingi.

538. Manfred OBERLEITNER, *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des heiligen Augustinus*, Veröffentlichungen der Kommission zur Herausgabe des Corpus der Lateinischen Kirchenväter. Herausgegeben von Rudolf HANSLIK. Band I I/1. Italien. Werkverzeichnis, (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte, 263. Band) Wien 1969, pp. 53-55 i Heft II. Band I/2. Italien. Verzeichnis nach Bibliotheken, (267. Band) Wien 1970.